

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍ FAKULTETI

Fakultet dekani:

_____ doc. Q. Turdibaev

(qoli)

(f.i.sh.)

« _____ » _____ 2018-j.

5120100 – filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) bakalavr baǵdarı

pitkeriwshisi Sabırova Aygerimniń

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde etnografizmler

temasındaǵı

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawǵa ruxsat berildi

Kafedra baslıǵı:

prof. M.Qudaybergenov _____

(f.i.sh)

Ilimiy basshı:

dots. G.Qarlıbaeva _____

(f.i.sh)

« _____ » _____ 2018-j.

Nókis – 2018

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5120100 – filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) bakalavr baǵdarı

pitkeriwshisi Sabırova Aygerimniń

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde etnografızmler temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına «_____» bahası qoyılsın.

MAK bashıǵı : _____

(qolı)

(f.i.sh)

MAK aǵzaları: _____

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

(qolı)

(f.i.sh)

M a z m u n ı :

Kirisiw

a) Jumistiń maqseti hám wazıypaları

a) Temanıń aktuallığı

b) Temanıń izertleniw jaǵdayı

v) Temanıń ámeliy áhmiyeti

I BAP. Qaraqalpaq tilindegi salt-dástúrlerge baylanıslı payda bolǵan etnografizimler

II BAP. Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi salt-dástúrlerge baylanıslı payda bolǵan etnografizimler

2.1. Úrp-ádet hám dástúrlerge baylanıslı sózler

2.2. Turmıslıq buyımlarǵa baylanıslı sózler

2.3. Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde taǵam atamalarına baylanıslı etnografizimler

2.4. Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı etnografizimler

2.5. Bezeniw buyımları hám taǵınshaq atamaları

Juwmaq.....

Paydalanılǵan ádebiyatlar.....

Kirisiw

Til iliminiń úlken tarawı bolǵan sózlik quramınıń izertlewdi talap etetuǵın temaları, úyreniliwi tiyis mashqalaları kóp. Sózlik quramınıń ishindegi shıǵıw tórkini, turaqlılıǵı jaǵınan eń eski qatlam esaplanatuǵın etnografiyalıq leksika hár tárepleme izertlewge turarlıq aktual temalardıń biri.

Óz tiliniń eń bay, eń qımbatlı ǵáziynesi bolǵan sózlik quramına qansha tereńirek únilgen sayın hár bir xalıq ózligin jáne de tereńirek, ayqınıraq tanıydı. Sebebi, sózlik quramda filologiya ilimleriniń doktorı, professor E.Berdimuratov atap ótkenindey: «Qaraqalpaq xalqınıń pútkil tariyxıy ómiri, kún kórisi, aqıl –oyı, psixologiyası, ruwxıy dúnyası, intellektuallıq rawajlanıw jaǵdayları, pútkil turmısı barlıǵı óz sáwleleniwin tapqan». Sonlıqtan sózlik quramdı izertlew til iliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı boyınsha bir qansha jumıslar islendi, olardan Sh.Allaniyazova “Qaraqalpaq tiliniń qol óner leksikası”¹, Sh.Abduazimov “Qırıq qız dástanınıń leksikası”², Q.Paxratdinov “Qaraqalpaq tilinde sharwashılıq leksikası”³, U.Dáwletova “Qaraqalpaq tilinde gi áskeriy leksika”⁴, G.Aynazarova “Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler”⁵, J.Nurmaxova “Qaraqalpaq tilindegi sociallıq-ekonomikalıq terminler”⁶, A.Káribaeva “Qaraqalpaq tilindegi sport terminleri”⁷, Z.Dáwletmuratova “Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamaları”⁸, G.Dosjanova “Qaraqalpaq tilinde úy buyımları

¹ Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы, Нөкіс, Қарақалпақстан, 1997

² Абдиназимов Ш. Қырық қыз дәстанының лексикасы, Нөкіс, Қарақалпақстан,

³ Пахратдинов Қ. Животноводческая лексика в каракалпакском языке, АКД, Нукус, 1992

⁴ Дәўлетова У. Военная лексика в каракалпакского языка, АКД, Нукус, 1994

⁵ Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер, Нөкіс, 2005

⁶ Нурмахова Ж. Қарақалпақ тилиндеги социаллық экономикалық терминлер, АКД, 1998

⁷ Карибаева А. Спортивная лексика каракалпакского языка, Нукус, 1995

⁸ Дәўлетмуратова З. Қороқолпоқ тилида қариндошлик атамалари, Нукус, 2010

atamalarınıń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri”⁹ jumısların atap ótiw orınlı.

Bizń jumısımızdıń tiykarǵı maqseti: Qaraqalpaq xalqınıń ómir tariyxınan, ásirler dawamında qalıplesip kelgen milliy úrp-ádet dástúrlerinen, basqa xalıqlar menen qarım qatnasınan derek beretuǵın etnografiyalıq leksikanı hár tárepleme izertlew, etnografizmlerdi jıynaw, belgili bir sistemaǵa túsiriw. Jumıstıń aldına qoyǵan maqsetine erisiw ushın tómendegi wazıypalar belgilendi: Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi qaraqalpaq tilindegi etnografizmlerdiń tematikalıq toparların anıqlaw, mánilerin túsindiriw, qollanılıwındaǵı ózgesheligin ashıp beriw.

Etnolingvistikalıq izertlewlerde xalıqtıń tariyxıy basıp ótken jollarınıń izleri, yaǵnıy awızeki ádebiyatı, dúnya tanıwı, úrp-ádetleri, onıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası hám t.b. sáwlelenedi. Bir sóz benen aytqanda, etnolingvistika – ulıwma ruwxıy mádeniyattıń tiykarı. Sonlıqtan da onı izertlew tek til bilimi ushın emes, al ulıwma jámiyetlik ilimler ushın úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye .

Sebebi, hár bir xalıqtıń intellektuallıq ayırmashılıǵı óziniń tillik dúzilisinde jatatuǵının esapqa alsaq, máseleniń kútá áhmiyetli ekenligine kóz jetkeremiz.

Etnografiyalıq leksika tilde birden payda bolǵan emes. Ol bir neshshe ásirlerdiń jemisi. Óytkeni kóp etnografiyalıq sózler tek qazaq, qaraqalpaq, ózbek, túrkmen hám t.b. xalıqlarına tiyisli emes, al basqa da túrkiy xalıqlarına ortaq. Al olardıń geybirewleri xalıqlardıń óz aldına bólinip shıqqannan keyin turmıs-tirshiligine, kún kórisine, kásibine baylanıslı payda bolıp qalıplesip, leksikalıq quramın bayıtqan.

Túrkiy xalıqlar óz aldına bólinip shıqqannan keyin kún-kóris, turmıs -tirshiligine baylanıslı tillik ózgeshelikleri de óz aldına qalıplese baslaydı. Mine, usılardıń ishinde

⁹ Досжанова Г, Қороқолпоқ тилида уй буйумлари атамаларининг семантик ва морфологик хусусиятлари, Нукус, 2011

etnografizmler de hár xalıqtıń milliy ózgesheliklerin kórsetetuǵın tillik belgi bolıp qáipleseıi.

Qaraqalpaqstan aymaǵın mákanlawshı xalıqlar kún-kórisi, kásibi hám sharwashılıǵı jaǵınan eki toparǵa bólinetuǵınlıǵı bayqaladı. Respublikanıń arqa rayonlarında paxtashılıq hám salıgershilik kásibi menen aynalıssa, oń túslık rayonlar paxtashılıq, pilleshilik hám baw-baǵsha tiykarǵı kásipleri bolıp sanaladı. Al, mal sharwashılıq kásibi eki jaǵına da ortaқ (1,5). Sonday-aq, túslık rayonlarda jay salıw hám bezew kásibi ayrıqsha rawajlanǵan. Bunıń ústine respublikada jasawshı xalıqlar etnikalıq quramı jaǵınan da ekige bólinip turatuǵını bayqaladı. Túslık rayonlarda ózbekler, qazaqlar, túrkmenler hám qaraqalpaqlar jasaydı. Bulardıń ishinde qaraqalpaqlar az sandı quraydı. Arqa rayonlarda tiykarǵı etnikalıq quram qaraqalpaqlar.

Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı xalıqlardıń úrp-ádet, salt-dástúri jaǵınan da ekige bólip qarawǵa tiykarǵı sebep, birinshi, olardıń shuǵıllanatuǵın kásipleriniń túri bolsa, ekinshisi, xalıqlardıń etnikalıq quramı. Usılayınsha shártli túrde bólgen menen ekewine de ortaқ salt-dástúrge baylanıslı qubılıslar barlıǵın joqqa shıǵarıwǵa bolmaydı. Respublikanıń oń túsligi menen sol túsligi arasındaǵı qarım-qatnastıń kúshliligi, baris-kelistiń jiyiligi olardı biriktiriwdiń birden-bir jolı bolıp tabıladı. Onıń ústine, usı xalıqlardıń ótken dáwirlerden, yaǵnıy ata-babalardan kiyatırǵan dástúrlerdiń dawamı da búgingi kúngi xalıqlardıń basın biriktiretuǵını sózsiz. Eń jaqsı mádeniyat penen dástúrler bir dáwirden ekinshi dáwirge ótip otırǵan. Bizlerdiń házirgi dáwirdegi salt-dástúrlerimizdiń kóbisi talay ásirlerden kiyatırǵan dúnyalar.

Usı kóz-qarastan alıp qarawanda, xalqımızdıń salt-dástúrine qatnaslı leksikasın izertlew tek til ilimi ushın emes, basqa da jámiyetlik ilimler ushın úlken áhmiyetke iye.

Máseleniń shın mánisine kelsek, xalıqtıń turmıs-saltına, úrp-ádetine baylanıslı leksikanı úyreniw tek xalıqlardıń tariyxıy ómirine baylanıslı áhmiyetli dárekler beriw menen birge, onıń awızeki ádebiyatı, psixologiyası, pedagogikası, tilinen de h'ám t.b. qunlı maǵlıwmat beretuǵınlıǵı tolıq anıqlanıp otır. Etnolingvistika etnografiyanıń, folkloristika, sotsiologiya t.b. ilimlerdiń jetiskenlikleri menen juwmaqlarına súyenetuǵın hám súyenip ǵana qoymay onı tolıqtıratuǵın da ilim.

Joqarıda keltirilgen pikirlerdi mınaday mısallar menen dálillewge boladı. Qız uzatıw, kelin túsiriw, toy beriw t.b. barlıq etnoslarǵa ortaq.

Qaraqalpaq tilindegi úrp-ádet, salt-dástúrge baylanıslı joqarıda keltirilgen mısallardan kórinip turǵanıday, xalıqlardıń ótkendegi tariyxına baylanıslı qubılıs. Sońǵı jılları tilimizde payda bolǵan kelin túsiriwge baylanıslı aytilatuǵın "quwǵınshı", "táp berdi", "pátek", "shaqırısqa", "qonıq beriw", "toyana", "kepkir kúydi" t.b. sózler menen sóz dizbekleriniń etimologiyasın ashıw túrkiy tillerdiń tariyxı ushın kútá qızıqlı material. Bunday mısallar balalardıń súnnet toy, qolın hadallaw, musulman qılıw dástúrlerine baylanıslı, ólini jerlew, as beriwge baylanıslı kóp ushırasadı. Házirgi kúnniń ózinde geypara etnoleksemalardıń mánileri umıtılıp, qollanılıwdan qalıp baratırǵanı sezilidi. Sonlıqtan etnografızmlerdi izertlew, olardıń etimologiyalıq mánilerin ashıw búgingi kúnde aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

I BAP. Qaraqalpaq tilindegi salt-dástúrlerge baylanıslı payda bolgan etnografizimler

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında xalıqtıń sanasına bekkem sińip qalğan hám hámme oğan ámel qılatuǵın áwladlardan-áwladlarǵa ótip kiyatırǵan dástúrlerdı ańlatıwshı sózler toparı ushırasadı.

Hár bir jeke adam óziniń yesin bilgen waqtınan baslap tap qartayǵanǵa shekemgi ómirinde hár qıylı quwanışlı hám qayǵılı waqıyalardı basınan keshiredi. Bul waqıyalardıń hámmesi túrlishe dástúrler, ırımlar hám úrp-ádetler menen belgilenip, hár bir jeke adamnıń ómirinde belgili yadtań shıqpas psixikalıq emotsionallıq iz qaldıradı.

Hár bir jeke adam belgili xalıqtıń, milletniń quramında jasaydı hám onıń jeke turmısındaǵı quwanışlı yamasa qayǵılı waqıyalar sol xalıqtıń, milletniń tariyxıy jaqtan qalıplesken úrp-ádet hám dástúrleriniń kórinisi boladı.¹

Dástúrler xalıq mádeniyatınıń kútá áhmiyetli bólegi bolıp, onda adamlardıń ruwxıy baylıǵınıń dárejesi, basqalardan ayırmashılıǵınıń barlıq belgileri kórinedi.

Tilimizde salt-dástúrlerdı ańlatıwshı sózlerdiń ayırımlarınıń kelip shıǵıwı islam dini menen baylanıslı. Basqa dinlerdeǵıdey-aq islam dininde de ásirler boyına rásmiy tús alǵan, musulmanlar tárepinen ámelge asırılıp kiyatırǵan dástúrler h'ám olar menen baylanıslı bolǵan haytlar (bayramlar) jáne de úrp-ádetler bar.

Arablar basıp alǵan mámleketlerinde birinshi gezekte diniy dástúrlerdı engizgen. İslam dini adamlardıń oy-órisin, ózara qatnasıqlarınıń hám ádep-ikramlılıq túsiniyeleriniń belgilewshisi bola baslaǵan.

Dástúr túsiniye pútkil ámeliy háreket, bekkem bir tártipte hám belgili bir rásmiy túrde berilgen waqıtta ótkeriliwi lazım bolǵan saltanattı bildiredi. Sonıń

¹ Изимбетов Т. Дәстүрлер, үрп-әдетлер хәм турмыс. Нәкис, қout, у-бет.

menen birge, diniy dástúrlar, úrp-ádetler tariyxlar boyına rásmiy túr alǵan, dinge iseniwshilerdiń hámмесiniń diniy pikirleri jáne de turmıstaǵı dástúrleri menen baylanıslı bolǵan saltanatlı háreketleriniń jıyındıları ekenligi de belgili. Usınıń ózinen dástúrlar, úrp-ádetler hám eski ırımlar arasında belgili ayırmashılıqlar bar, sonıń ushın olardı bir-biri menen aralastırıp jibermeu kerek, degen juwmaq kelip shıǵadı. Dástúr túsiniǵi kútá kóp mániske iye bolıp, ol barlıq jaǵdayda konkret qollanıladı. Dástúr adamlardıń ózin qorshaǵan tábiyǵıy geografıyalıq ortalıqtaǵı ózgesheliklerge qatnasın, jámiyetlik turmısqa, shańaraqqa, kúndelikli ómirge qatnasın kórsetetuǵın uzaq jıllar dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan adamlardıń, xalıqlardıń sanasına ádetteshe zárúrlık retinde sińisip ketken túsiniqlerdiń háreket ólshemleri menen principleriniń jıyındısı bolıp tabıladı.

Dástúr túsiniǵi úrp-ádet túsiniǵine qaraǵanda keń hám bay mazmunǵa iye. Dástúr jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawların óz ishine aladı hám bir neshe úrp-ádetlerdiń jıynaǵında kórinedi. Máselen, úyleniw toyın ótkeriw dástúri barlıq xalıqlarda bar hám bul toydıń yeń quwanışlı waqıya yekenligi hámmege málim. Biraq úyleniw toyın ótkeriwde hár bir xalıqtıń ózine tán kútá kóp túrli úrp-ádetleri qollanıladı. Úrp-ádetler kóbinese adamlardıń jeke turmısındaǵı shańaraqtaǵı quwanışlı yamasa qayǵılı waqıyalarǵa baylanıslı yeń uzaq tariyxıy dáwirlerden beri saqlanıp, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan, salıstırmalı túrde turaqlı hám mudamı qaytalanıp turatuǵın túsiniqlerdiń, háreketlerdiń, salt-sánelerdiń úrdislerdiń kórinisi bolıp tabıladı. Al, ırım bolsa júz berip atırǵan kóplegen waqıya-hádiyseler, ğayrı-tábiyiy kúshlerdiń kórinisi hám belgisi dep túsiniletuǵın isenim. Túrli dinlerdiń ruwxaniyleri diniy isenimlerden basqa hámme nárseni hesh qanday tiykarǵa iye bolmaǵan h'ádiyse sıpatında ırım dep biledi. Tiykarında bolsa ğayrı-tábiyiy kúshlerge isenimniń ózi ırım bolıp esaplanadı. Demek, dástúrlar, úrp-ádetler hám ırımlar arasında ulıwmalılıq bar degen sóz. Ol da bolsa olardıń ğayrı-tábiyiy kúshlerge iseniminde bolıp yesaplanadı.

Dástúrlar, úrp-ádetler, salt-sáneler jámiyettegi sociallıq qatnaslardıń túrlerin, mádeniyatınıń dárejesin kórsetiw menen birge tárbiyanıń da tiykarǵı quralların kórsetedi. Dástúrlar haslında áwladtan-áwladqa jetkeriletuǵın hám tariyxıy tiykarda qalıplesetuǵın úrp-ádet, ulıwmalıq tártip, ádep-ikramlılıq ólshemi bolıp yesaplanadı. Dástúrlar menen úrp-ádetler jergilikli jaǵdayda, orınǵa, waqıtqa qarap onsha kóp ózgerip turmaytuǵın rejelerden kelip shıǵadı.

Sózlik quramdaǵı salt-dástúrlerge baylanıslı etnografizmlerdi jámlep, talqılap qaraǵanımda, olardıń túrkiy tilleriniń kópshiligine ortaǵ atamalar ekenligin bayqadıq. Sonlıqtan biz dástanlar tilindegi salt-dástúrge baylanıslı atamalardıń shıǵıs derekleri haqqında sóz etpekshi emespiz. Tek dástúrlerge baylanıslı dóregen atamalar haqqında aytıp ótemiz hám dástanlardan mısallar keltiremiz. Qaraqalpaq tilinde tómendegidey dástúrge baylanıslı atamalar ushırasadı:

1. Aqlay quda bolıw.

Aqlay quda bolıw – tuwısqan túrkiy xalıqlardıń kópshiliginde ushırasadı. Bul eski dástúrlardıń biri. Ádebiyatshı alım İ.Saǵitovtıń pikirinshe, bul shıǵıs xalıqlarınıń kópshiligine tán dástúr. Bul hayallardıń táǵdirin, jaslardıń táǵdirin atababalarardıń hámiri menen, pátiyalasıwı menen sırttan sheshedi. Eki jas qız benen jigit ele dúnyaǵa kelmesten burın-aq atababalar olardı bir-birine qosıw tuwralı shártlesip, pátiyalasıp qoyadı. Olardıń bul shárti jaslar ushın nızam kúshinde boladı.¹

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde **aqlay** sózine tómendegidey anıqlama berilgen: **Aqlay** - belgisiz waqıtta, aldınan, kún burın, aldın ala, áwel bastan degen túsiniq bergen.²

Mısalı:- Seniń ulıń bolsa, meniń qızım bolsa, yekewimiz quda bolayıq, -dedi. Sol jerde qarǵı taǵıp, mal bayladı. **Aqlay quda boladı.**(Alpamıs dástanınan.)

¹ Сагитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис, қою, wı0-бет.

² Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том, Нөкис, қоıw,to-бет.

Qaraqalpaqlarda basqa shańaraqqa kelin bolıp túskende kelinlerge kúyewiniń ata-anasınıń, tuwısqanlarınıń atın aytıwǵa ruxsat etilmeydi. Bul dástúr xalıq sanasına sonshellı sıńıp ketken, bul dástúrdi barlıq kelinshekler moyınlaydı, itibarǵa aladı. Biz tilimizde da bul dástúr tiykarında payda bolǵan kóplegen atamalardı gezlestiremiz.

Mısalı: «Qoblan» dástanında atasınan Kerbiyeni kórimlikke sorap:

Qurtqa: Senlerdi **qáynim** demeymen,

Biykesh dep kózge ilmeymen,

Qátereńiz kespese,

Qıpshaq yelge barmayman,-deydi. (Qoblan,186-bet).

«Alpamıs» dástanında Gúlpارشın kelgen jawshılardıqarata:

Úlkenińiz **qaynaǵa**,

Kishkeneńiz mırzaǵa,- dep júzlenedi.

Belgili ilimpaz K.Mámбетov «Kelinshek hámme waqıt basqa urıwdan alınadı. Sonıń ushın da jańa túsken kelinshek kelin atanıp, ol ushın sol awıldıń jas úlkenleriniń bári qaynaǵa, hayallarınıń bári abısın, jas kishileri qáyin, qızları biykesh yesaplanadı,» - dep atap ótedi . Solay etip, kelinsheklerdiń óz kúyewiniń tuwısqanların, urıwlaslarınıń atın basqasha atawı sebebinen tilimizde, dástanlar tilinde de **ata, ene, qaynaǵa, qáyin, mırzaǵa, biykesh, qáyinbiyke, abısın** usaǵan atamalar kóplep ushırasadı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında dástúrdi bildiretuǵın **neke qıyıw, neke suwı** atamaları jiyi ushırasadı.

Mısalı: Omarxan patsha qazı-kálanların jıydırıp, Gúlayımnıń **haq nekasın** qıydırıp, Shoraǵa berip, patsha qızın uzatıwǵa ıqtıqat qıldı. (Er Shora, 120-bet).

Bul haqqında folklorist Q.Ayımbetov tómendegidey túsinik beredi: «Kúyew qızdıń úyiniń esigin ashqannan soń, sol aqshamı **neke qıyıw** dástúri de baslanadı. Jigitler kúyewdi, qız jeńgesi kúyewdiń qalıńlıgın jekke bir úyge alıp keldi, awıl mollası bir tostaǵannıń eki jerin jırıq qılıp kesip, tolar-tolmas etip ishine suw quyıp neke xatın oqıdı.»

Tártip boyınsha **neke qıyıw** waqtında sol awıldaǵı jası úlkenen eki adam, jası kishiden eki adam gúwa bolıwı kerek, ol adamlardıń gúwa bolıwına kúyew menen qızdıń razılıǵı kerek. Kúyew bala razılıqtı há demey-aq berdi, al qız bolsa razılıqtı bermey kóp waqqa deyin bir de awız sóz aytpadı. Birwaqlarda qızdıń «yaqshı» degen sestı qamsıǵıp jılaǵan muńlı dawısı menen aralasıp esitildi. Hámme «gúwa yetti, razılıq berdi, pálenshelerdi at yetti»-dep ǵawırlasıp, quwanısıp ketti. Eki jigit moynına ala jip salıp, qatarlasıp kelip:

«Gúwa-gúwa gúwa durmız,

Gúwalıqqa yaradurmız,

Búgin xalıq asında,

Tańla haq qasında,

Haq gúwalıq bere durmız»- degen qatarlarda dawısqa salıp aytıp, ǵawırlasıp, qatarlasıp úyden shıǵıp ketti. Molla tostaǵannıń bir ketiginen kúyewge, bir ketiginen qızǵa bir urtlam ǵana suw ishkizdi, úydegi jigit-qızlarda suwdan náwbet penen bir-bir urtladı, tostaǵandaǵı suw biraz qız-kelinshekler menen jigitlerge jetpey qaldı. Xalıq tilindegi «**neke suwday**» dep aytılıp júrgen sózler usı ádetlerden qalsa kerek.¹

Bul **neke qıyıw** dástúri tuwısqan túrkiy xalıqlardıń bárinde de bar. Túsindirme sózlikte bul atamanıń mánisin tómendegishe túsindiredi:

¹ Айымбетов №. Халы3 даналы2ы. Н5кис, қоii, qwy-бет.

Neke-jaña úylengen adamlardıń, yerli-zayıplılardıń arasındaǵı, erli-zayıplı bolǵanlıǵın rásmiy túrde zakonlastırıw isi, shártnama!

Neke-basın baylaw.

Neke túsiw-hayal alıwǵa yamasa birew menen birewdiń qosılıwına sháriyat boyınsha neke qıydırıwǵa bolatuǵın adam.^á

Qaraqalpaq xalqında hámme orınlaytuǵın dástúrdi ańlatatuǵın **súnnetlew** atamasın ushıratamız. Xalqımız arasında házirge shekem qollanılıp kiyatırǵan dástúrlerdıń biri **súnnetlew** dástúri. Bul **súnnet** termini tilimizge arab tilinen kirip «nızam», «ańız», «ádet» dep awdarıladı. Tilimizge bunıń ańız, yaǵnıy musulmanlar ushin ibrat esaplanǵan Muxammed payǵambardıń sózleri, qılǵan is-háreketleri haqqındaǵı ańız, yaǵnıy «hádisler jıyındısı» mánisi kirip kelgen. **Súnnetlew** yáki «kesiw», «kestiriw» xalqımız arasında er balalardı 5 jasınan 7 jas aralıǵında **súnnetlew**, yaǵnıy **kesiw**, **kestiriw** mánisinde aktiv qollanıladı.

Súnnetlew dástúri Orta Aziya ellerinde islam dini engizilmesten burın bolmaǵan. Soń arablar bul jerlerdi basıp alıp hár qıylı jollar menen bul dástúrlerdı engizgen. «**Súnnet** ettirgenlerdi dáslepki waqıtta salıqlardan azat etken» hám hár qıylı jeńillikler bergen.

İslam dini **súnnetti** er adamlardıń musulmansılıǵınıń tiykarǵı belgisiniń biri, musulman artıqmashılıǵın kórsetetuǵın belgi dep esaplaydı. Qaharmanlıq dástanlarda da bul dástúrge ámel qılǵan.

Mısalı: Qoblan jeti jasına kelgende payǵambar **súnnet** ettirip, jeti kún toy berdi. (Qoblan, 171-bet).

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde **súnnet** sóziniń eki túrli mánisi berilgen.

1. **Súnnet** - minnet, qarız, parız, wazıypa. Perzenttiń tayday gúnası bolsa da, ata ótemek súnnet boladı.

2. Er balanıń qolın hadallaw, kestiriw.

Juwmaqlap aytqanda, **súnnet** payǵambarımız Muxammed alayhissalamnıń hámiyshe islep júrgen qaǵıydaları hám onı orınlaǵan adamlarǵa sawap bolıwın aytqan isleri esaplanadı. Muxammed alayhissalamnıń úmmeti bolǵan hár bir kisige barlıq **súnnet** qaǵıydaların orınlawǵa háreket zárúr.

Jawshı-(sawshı) jigit tárepinen qız úyiniń riyzashılıǵın alıw ushın wákil retinde baratuǵın adam. Ol sózge sheshen, házilge júyrik adam bolıwı kerek. Qaraqalpaq tilinde bul atama **qız ayttırıw** dep te ataladı. Mısalı: –Onda birewler arqalı anańızǵa ayttırayın ba ya meniń menen qashasań ba? („Qaraqalpaq qızı”, 41-bet)

–Qaydan bileyin keshe keshte Mańıt yelatınan bir bay jawshı kelip, meni ayttırıp ketti. („Qaraqalpaq qızı”, 21-bet)

Tús kóriw. Tús jorıw.

Qaraqalpaq tilinde, ásirese dástanlarda biz **tús kóriw, tús jorıw** atamaların gezlestiremiz. Buǵan qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mınaday anıqlama berilgen:

Tús-uyıqlaǵanda oyǵa túsetuǵın qıyal, yeles.

Ásirese, **tús jorıw** atamasın qaharmanlıq dástanlarda kóplep ushıratamız.

Mısalı: Hár kimniń dáwleti tayar waqtında **tús** kórmeklik burıńıdan qalıp edi. Jaman **tús** kórseń, túsindi dostıńa jorit, dushpanǵa tús joritpa, deytuǵın yedi.

Qoblanniń qırq jigitiniń Daǵdar xoja degen Shamay kál degeni bar yedi. Bularǵa Qoblan ayttı:-Men bir jaman **tús** kórdim, sizler jorıy alasız ba?- dedi. - Ájep bolar,-dep Daǵdar túsın jorımaq penen boldı. (Qoblan, 259-bet).

Qaharmanlıq dástanlarda dástúrlerge baylanıslı kóz aydın aytıw atamasın ushıratamız.

Kóz aydın- quwanış, qutlı bolsın aytıw.

Mısalı: Kiyatırman yelsiz jaqtan,

Tilek tilep qádir haqtan,

Baysınnan kelgen palwanım,

Shubar kelipti bayraqtan,

Kóz aydın, sultan, **kóz aydın,**

Kóz aydın, janım, kóz aydın. (Alpamıs, 136-bet).

Házirgi kúnde de bul atama keń qollanıladı. Kópshilik jaǵdaylarda **qutlı bolsın** sóziniń sinonimi sıpatında aytıla beredi.

Bunday mısallardı dástanlardan kólep keltiriw múmkin.

Dástanlardıń tilinde **jol bolsın soraw** atamasın gezlestiremiz. Bul atamaǵa qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mınaday túsiniń berilgen.

Jol bolsın soraw- qay jaqqa baratırǵanın, kiyatırǵanın sorastırıp biliw.

Mısalı: Azanda Qoblan Áziyz miymanınan **jol bolsın** soradı. Yamasa:

-Hawa jawsın aydın kóller sel bolsın,

Jıldan-jılǵa az dáwletiń mol bolsın,

Atlanıpsań, jigerbentim, perzentim,

Jalgız balam Qoblan, sağan **jol bolsın**.

Xalqımızda úyge, awılğa, patshalıqqa basqa elden miyman kelse dárriw **jol bolsın** soralmağan. Qonaqtıń húrmetin jayına qoyıp kútip, soń **jol bolsın soralđan**. Al, alısqa atlanđan adamdı kórip, onnan da jol bolsın soraw dástúr bolđan. Usı sebepten tilimizde «**Jol bolsın soraw**» ataması payda bolđan.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında dástúrge baylanıslı **qan alıw, qandar** atamaların ushıratamız. Bul sózge qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tómendegidey túsiniń beredi:

Qandar- bir adam basqa birew tárepinen óltirilgen bolsa, ólgen adamnıń tuqımlarınan birew óltirgen adamnıń tárepinen ósh alıw, kek alıw , qan alıw.¹

Mısalı: Anda, Góruđlı bek men shaytannıń dástine kirdim. Qudanıń táđdiri bunday eken, alla meni urdı, endi, ornına kelmes, bul dúnya, ol dúnya **qandarın** men boldım dep, júz mın pushaymanlıq penen bir gázzel ayttı. (Góruđlı, 194-bet).

Bul atamanı Góruđlı hám Qoblan dástanlarında kóbirek ushıratamız.

Mısalı: Taymas begim búgin bolđıl sárdarım,

Basla meni, **qandarımın**ıń eline. (Góruđlı, 198-bet).

Anda Aysultan ayttı: Góruđlı bek degen ağamdı óltirgen yeken. Góruđlı bekten ađamnıń **qanın almağa** kiyatırman,»-dep bir sóz ayttı. (199-bet).

Al qıssa Góruđlı bek Aysultannan bul sózdi esitip, bawırı ezilip, Aysultangá qarap: ”Qandar Góruđlı men boldım. Óltirip **qanıdı al** ”, -dep qılıshın shığarıp aldına basın qoydı hám Góruđlı zar-zar jılap, bir sóz ayttı. (Góruđlı, 202-bet).

Men hám ađamnıń **qanını óttim**, meniń qıyametlik ađam bolđıl ? -dep zar-zar jılay berdi.

¹ №араЗалпаЗ тилини4 тбсиндирме с5злиги. III том Н5кис,qoii, qqi-бет.

Qan alıw dástúri qaraqalpaqlar arasında da kóp waqıtqa shekem saqlanǵan. Biz tariyxıy romanlarda bir urıw urıwlasın óltirgeni ushın ekinshi urıwdan qan alǵanlıǵın ushıratamız. Mısalı: T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy» ápsanasında perzenti Maman bir urıwdıń adamıń óltirgeni ushın Orazan batırdıń óz janınan keshiwi hám t.b. Ásirese bul etnografizm dástanlarda jiyi gezlesedi.

Súyinshi sózi. Túrkiy xalıqlarında, sonıń ishinde, qaraqalpaq xalqında da quwanışlı waqıya júz bergende **súyinshi** soraw dástúr bolıp qalǵan. Ullı bolǵanda, urısta jeńiske yeriskende, perzenti elge olja menen qaytqanda **súyinshi** soraladı.

Mısalı: «Qoblan» dástanında Qıdırbay ullı bolǵanda kelinleri:

Súyinshi ber qaynaǵa,

Qutlı bolsın perzentiń,- degende Qoblannıń ákesi :

Jańa boldı aq úyime jarasıq,

Súyinshi soramaq sizge minásip,

Malı qursın, dúnya qursın neteyin,

Al malımdı, qıpshaq bárin talasın,- dep juwap beredi. «Alpamıs» dástanında Barshın qızdı izlep batır el shetine barganda Qarajan qızdan **súyinshi** soraydı:

Bárekella Barshınjan kelbetińe,

Oramalıń tutaǵoy jel betińe,

Súyinshi ber yeglenbey, kelin balam,

Maldı bergen yar keldi el shetine.

Solay etip, **súyinshi** sorawda dástúr bolıp xalıq turmısına yengen.

Dástanlarda biz **joqlaw** atamasın ushıratamız. Bul usı atama menen atalatuǵın dástúr tiykarında payda bolǵan sóz. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde:

Joqlaw-geypara xalıqlardıń ólgen adamdı qayǵırıp, qosıq jır aytıp jılaw salt dástúri. Burınları marxumnıń úyine shaqırılıp arawlı túrde **joqlaw** ayttırıp qoyatuǵın adamlar bolǵan. Olar joqlaw aytıwshı dep atalǵan.¹

Jaqın adamları ólgende **joqlaw aytıw** qaraqalpaq xalqınıń eskiden kiyatırǵan dástúrleriniń biri. Salt-dástúrdiń bunday túrleri tuwısqan qazaq, qırǵız hám noǵay xalıqlarında kóbirek ushırasadı. Bunıń atqarıwshıları negizinen hayal-qızlar bolıp, perzent ólimi ústinde ana, sińlisi yaki inisi ólimi ústinde apası, kúyewi ólimi ústinde qostar qayǵılı **joqlawlar** aytqan.

Perzent daǵı jaman dárt. Hátte adamlar: qamarı qozı tuwǵan sawlıqtıń bes qozı tuwǵansha zordan shıdaytuǵının, al, besinshi qozınıń da soyılǵanın kórgen qoydıń birden shır-pırı shıǵıp ólip qalatuǵını haqqında aytadı. Eger qoydı soyıp kórgende ókpe-júreginiń qırıq tesik bolıp ketetuǵını haqqında bayanlaydı.

Ólim hámme ushın qayǵılı bolǵanı menen analar ushın úlken músiybet. Hesh kimde ana sıyaqlı óz perzentin súye almaydı. Ol óz perzenti ushın óz júregin beriwge de tayar. Sonıń ushın da onıń qazası ústinde de shın júreginen shıqqan sózlerdi ayta aladı.

Joqlaw jeke adamnıń basına túsken úlken músiybet. Onı sóz benen de aytıp jetkeriw qıyın. Sonıń ushın da ol keyingi waqıtları poeziyaǵa kóshken.

Adam balası dúnyaǵa kelgende quwanış penen qayǵı aralasıp júredi. Bul eki hádiyse de hár bir xalıqtıń basında bar. Bunı hár bir xalıq ózinshe bayanlaydı. Qaraqalpaqlar az xalıq bolıp, qayǵını kóp kergeni ushın da onda qayǵı-hásiret penen baylanısqan muń-sher qosıqları kóp saqlanǵan.

¹ №араЗалпа3 тилини4 тбсиндирме с5злиги II том, qoır, w0i-бет.

Mısalı: «Alpamıs» dástanında qassaptıń kempirin joqlawı:

Kempirin joqlap,

Qassap way-way saladı,

Qanatımnan qayrıldım,

Doynaǵımnan mayrıldım,

Toyıń qurısın Ultan qul way-way !

At qoyıw.

Xalqımızda ázelden balaǵa at qoyıwǵa úlken itibar berilgen. Dástanlardaǵı batırlardıń tuwılǵan waqtında ata-analarınıń olarǵa at qoyıwǵa ayrıqsha dıqqat awdarǵanın kóremiz.

Mısalı «Qoblan» dástanında: Jıynalǵan alımlar. Otırǵan ǵarrılar, ullısı-kishisi bolıp barlıq adamlar, balanı ortaǵa ákelip, hámme másláhát penen puxaralar, alımlar, ǵarrılar balanıń reńin qarabaraq kórip, «**Qubil bolsın**» dep at qoydı.

Belgili ilimpaz K.Mámбетov «Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı» atlı miynetinde «Ata-ananıń birinshi parızı balaǵa **at qoyıw**. At qoyıwda ákesheniń, tuwǵan-tuwısqanlardıń hám sol elge itibarlı adamlardıń huqıqı bar. Balaǵa **at qoyıw** negizinen sol at qoyǵan adamnıń oy-órisi hám talǵamlarına baylanıslı»¹ dep atap ótken.

Solay etip, **at qoyıw** da dástúr atamalarınıń biri sıpatında tilimizde keń qollanıladı.

Biz dástanlardıń sózlik quramında **qıyametlik aǵa, qıyametlik ini, qıyametlik qarındas, qıyametlik joldas** degen atamalardı ushıratamız. «Qoblan» dástanında Yer Sayım menen Qoblan:

¹ М1мбетов К. №араЗалпаЗларды4 этнографиялы3 тарийхы. Н5кис, qoot, wqu-бет.

Ashıp mártler kókiregin,

Qıyametlik dos bolıp,

Mınaday oyğa kelipti,-dep bayanlansa, Góruǵlı dástanında Qaliyma úyrenip bolıp, Bázirgen musılman boldı. Ekewi qıyametlik aǵa-ini boldı.

Alqıssa annan soń Aysultan ayttı: «Áy, jigit meniń aǵamnıń táǵdiri qısıwmát eken, sen mártlik etip rasındı ayttıń. Men hám aǵamnıń qanını óttim, meniń **qıyametlik aǵam** bolǵıl!»-dep zar-zar jılay berdi.

Solay etip, Aysultan Góruǵlıǵa **qıyametlik qarındas** boladı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bul sózge tómendegishe anıqlama berilgen: **Qıyametlik** - eń jaqsı kóretuǵın qıymas adam, qımbatlı kisi.

Dástanlar tilinde dástúr tiykarında payda bolǵan **murındıq ata, murındıq ene, murındıq qız, murındıq bala** usaǵan atamaldı ushıratamız.

Er Shora dástanında: Sultanı Sanjar Mazıxan patshanıń ulı da, qızı da joq edi. Shoranı **murındıq bala** etip, Gúlayımdı **murındıq qız** qılıp aldı. Endi Shora patshaǵa **qıyametlik bala** bolıp, kelinshegi Gúlayım xanǵa qıyametlik qız bolıp, bir-birin shaqırısıp, sarpay, yenshilerin alısıp berisip, Sultanı Sanjar Mazıxan patsha Shoraǵa toqpaq jilik uslattı. Áne, **qıyametlik balaǵa** jilik uslatıw usınnan qaldı. (Er Shora, 126-bet).

Qaraqalpaq tilindegi búgingi kúnde de aktiv qollanılatuǵın **murındıq ata, murındıq ene, murındıq bala, murındıq qız** atamaları tuwısqan túrkiy xalıqlarındaǵı **wákil ata, wákil yene, wákil kúyew, wákil qız** degen sózlerdiń mánisine sáykes keledi.

E.N.Janpeysov bul haqqında «kirg. okil ata-posajeniy otets», «okul ene», «posajenaya mat», «okul qız», «posajenaya doch», nog. okil aka posajeniy otets

nevesti, kirg. ókúl ata, nog. okil aka sootvetstvuyut chuv. atalax, tat. atalık « posajeny otets (na svadbe) » dep kórsetedi.

Bul atamalar búgingi kúnde de keń qollanıladı. Sebebi, bul dástúr xalıq arasında júdá keń tarqalğan.

1.2. Toy atamaları.

Qaraqalpaq tilinde toy atamaları kóp ushırasadı. Sebebi, sózlik quramda insanniń tuwılğan waqtınan baslap ómiriniń aqırına shekemgi ómiri haqqında maglıwmatlar jámlengen. Sonlıqtan bir insanniń ómirinde dástúr boyınsha arnawlı belgilep ótiletuǵın, el-jurttı jıynap tógin-shashın toy beretuǵın máwritleri de tilimizde óz sáwleleniwın tapqan. Mısalı: «Qoblan» dástanınıń basında biz Qoblanniń tuwılıwı, shashıw toy beriw kórinisi menen tanısamız. Mısalı: Kún múddetine jetti, Bozkempirdiń ayı-kúni bir tolıp, arshadan aǵash kómdirip, jáne júwen kendirip, tolǵaq tutıp telmirip, Qıdırbayday ol gárip «ul shashıwı bolsın» dep, mal soydırıp, jaqın qurbı, aǵayın hámme hayalları jıyılıp, tolǵaqqı meyil boladı. (Qoblan, 169-bet).

Shashıw toy. Buǵan qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mınaday anıqlama berilgen: **Shashıw**- kelin túsirgende, balalı bolǵanda beriletuǵın maysók. (517-bet).

Besik shabıw – bunda náresteni besikke bólep, onıń anası tárepten bir jeńgesi besiktiń ústine minip, kimnen qáde alıwı tiyis bolsa soǵan qarap besikti shabadı. Mısalı, G. Nurlepesovaniń „Besik toy “ degen qosıǵında bul haqqında bılay delinedi:

Hár jerde hár qıylı úrp-ádetler,

Besik toyǵa barmas bizde erkekler

Qız atası: „bul bir xalıqlıq ádep” der

Babamlardan qalğan párman besik toy.

Qızıq bolar bala bólegen waqta,

Bir jaǵımlı háyyıw keler qulaqqqa,

Qız tórkini „besik shawıp” sol waqta,

Náresteniń jolın ashqan besik toy. ¹⁰

Náreste tuwılǵannan keyin kindigin kesken adam (kempir yáki kelinshek) **kindik sheshe** esaplanadı. Burın kindik sheshe de ádewir húrmetlengen. Oǵan qoy, ılaq, kiyim inám yetilgen. Sol balaǵa baylanıslı jıyınlarda áke-sheshesinen keyingi orındı iyelegen. Bunnan keyin bala besikke bólenip, **shashıw toy** berilgen. Besik házir de bar. Biraq ayırım jerlerde onıń ornın kolyaska iyelegen.

Qaraqalpaqlardıń dástúrinde jańa tuwılǵan balaǵa besik hám átkónshek sazlanadı. Yerte dáwirdegi dástúr boyınsha jańa tuwılǵan balaǵa besikti ana (yaǵnıy kelinshektiń tórkini) náresteniń dayı jurtı alıp keletuǵın bolǵan. Házirde sol dástúr tolıq saqlanǵan - dep aytıp bolmaydı. Náreste tuwılǵannan keyin kindigin kesken adam (kempir yaki kelinshek) **kindik sheshe** saplanadı. Burın kindik shesheler de ádewir húrmetlengen. Qoy, ılaq, kiyim inam etilgen. Sol balaǵa baylanıslı jıyınlar da áke-sheshesinen keyin úshinshi orındı iyelegen. Bunnan keyin bala besikke bólenip, shashıw toy berilgen. Besik házir de bar.¹¹ Shashıw toyı da saqlanıp qalǵan.

Ayaq toy.

Ayaq toy yamasa tusawın kesiw toy dep te ataydı. Bul jas balanıń tez júrip ketiwi ushın birinshi qádem taslap júre baslaǵanda islenetuǵın ırım, hár túrli jip

¹⁰Нурлеспесова Г. , Ак сағымлар, Нөкис, Қарақалпақстан, 2011, 32-6

¹¹ Мәмбетов К, Қарақалпақлардың этнографиялық тарыйхы, Нөкис, Қарақалпақстан, 1995, 135-бет

penen ayaqtı baylap kesiw. Onda balanıń tusawın eldiń abıraylı, húrmetli adamlarına kestiredi.

Mısalı: Qoblan eki jasqa kelgende, kempiri bir qız tuwdı, «qızdıń toyı menen balanıń **ayaq toyı** bolsın» dep bir yarım kún toy berip, jeti jasına kelgende, payǵambar súnnet yettirip, jeti kún toy berdi. (Qoblan,171-bet).

Bul haqqında K.Mámbetovtıń «Qaraqalpaqlardıń etnografıyalıq tariyxı» atlı miynetinde tómendegidey maǵlıwmatlar beredi. Bala eki jasqa shıqqanda apıl-tapıl júre baslaydı. Mine usı payıtta balanıń ayaǵın jip penen tusawlap, jipti pıshaq penen kesedi. Sóytip: «Seniń tusawın kesildi, yendi jıǵılmay júretuǵın bolasań»-degen sózdi aytadı. Usıǵan baylanıslı jas balanı tárbiyalawǵa baǵıshlangan basqa da ırımlar bar. Máselen, náreste ushın «iyt kóylekti» kóp jasaǵan kempirlerge tikkiziw, balanıń tusawın shabandoz hám palwan adamlarǵa kestiriw hám basqa da itibarlı dástúrlerdı atap ótiwge boladı.¹

Folklorist alım Q.Ayımbetov bul dástúr haqqında qızıq maǵlıwmatlar beredi. Balanı tuwılǵanına qırıq kún tolgannan keyin úyden birinshi mártebe shıǵararda balanıń bası menen ayaǵın teńlestirip, balanı qolına keselep kóterip, bosaǵadan shıǵaradı. Úyden balanı dalaǵa kóterip shıǵararda, eger basın burın shıǵarsa tili, ayaǵın burın shıǵarsa júrip ketedi dep túsinedi. Bul bala júre baslaǵanda balanıń yeki ayaǵın ala jip penen tusap awıldaǵı bir júrgish adamǵa ala jipti kestiredi, sonda bala teń ayaqlanıp, tez júrip ketedi dep túsiniledi.²

3. Súnnet toy.

Er balalar bes jas penen jeti jas aralıǵında súnnetlengen. **Súnnet** sózine qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tómendegidey túsiniq berilgen.

¹ М1мбетов К. №араЗалпаЗларды4 этнографиялыЗ тарийхы. Н5кис, qoot, qru-бет.

² Айымбетов №. ХалыЗ даналы2ы. Н5кис, qoiі, wrt-бет

Súnnet - er balanıń qolın hadallaw, kestiriw degen mánini bildiredi.³ Ulın súnnetletken adamlar, á sirese ul balası birew bolsa, tumlı-tusqa xabarshı jiberip, jıynaǵan-tergen dúnyasınıń barlıǵın shashıp, dábdebeli «**súnnet toy**» ótkeredi. **Súnnetlew** tiykarınan erte báhárde hám gúzde boladı. Sonlıqtan awıllarda bir-biri menen jarısqan **súnnet toylar** kóp boladı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında da bul dástúrди kóplep ushıratamız.

Mısalı: Qoblan jeti jasına kelgende payǵambar **súnnet** ettirip, jeti kún toy berdi. (Qoblan,171-bet).

Bul atama házir de keń qollanıladı. Ulın **súnnet** yettirgen ata-ana úlken ya kishirek toy beredi. Dástanlardaǵı sıyaqlı jeti kún toy beriw dástúri gezlespeydi.

El qáde-qudalar tárepinen kelinniń tórkín jaǵında beriletuǵın sıy-zıyapat. Qaraqalpaq tilinde turmısqa shıqqan qızın qudaları menen qosıp shaqırǵanda jaqın tuwısqanlarına , qońsılarına arnalıp jasalatuǵın kishigirim toydı usılay ataydı.

Sonday-aq saltımızda qızlardıń uzatılıw toyına baylanıslı beriletuǵın qaraqalpaq tilinde **qız jıym** dep atalatuǵın toy túri de bar. Burın qızlardıń uzatıw kúni de ayırıqsha dıqqatqa alınǵan. Mısalı, bul tuwralı T.Qayıpbergenovtıń „Qaraqalpaq qızı” romanında bılay delinedi:

Sárshenbi!!!

Bul ayırıqsha kúsh penen, geyde asa naz benen aytilatuǵın kún. Usı kúndi Jumagúldiń ya onıń anasınıń tańlap alǵan kúni emes, qádim zamanlardan beri qaraqalpaqtıń qızı turmısqa shıǵatuǵın kún. Sonıń ushın da Sánem bolajaq kúyewine kelesi Sársenbinin belgilegen yedi. (46-bet)

³ №араЗалпаЗ тилини4 тбсиндирме с5злиги. Н5кис, qoow, wet-бет.

II BAP. Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi salt-dástúrlerge baylanıslı payda bolǵan etnografizimler

Hárbir xalıqtıń, millettiń birinshi belgisi onıń úrp-ádet dástúrleri ekenligin bilemiz. Sonlıqtan da adam jasaytuǵın jerde dástúr de óz ornın tabadı. Dástúr adamdı jámiyet penen, tariyx penen hám keleshek penen baylanıstıradı, onı jańa ózgerisler menen alǵa rawajlandırıp otıradı. Sonlıqtan paydalı úrp-ádet dástúrlerdı kóz qarashıǵımızday saqlap, keyingi áwladqa jetkiziw áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında xalıqtıń sanasına bekkem sińip qalǵan hám hámme oǵan ámel qılatuǵın áwladlardan-áwladlarǵa ótip kiyatırǵan dástúrlerdı ańlatıwshı sózler toparı ushırasadı.

Tilimizde salt-dástúrlerdı ańlatıwshı sózlerdiń ayırımlarınıń kelip shıǵıwı islam dini menen baylanıslı. Basqa dinlerdegidey-aq islam dininde de ásirler boyına rásmiy tús alǵan, musulmanlar tárepinen ámelge asırılıp kiyatırǵan dástúrler hám olar menen baylanıslı bolǵan haytlar (bayramlar) jáne de úrp-ádetler bar.

Sózlik quramdaǵı salt-dástúrlerge baylanıslı etnografizimlerde jámlep, talqılap qaraǵanıımızda, olardıń túrkiy tilleriniń kópshiligine ortaқ atamalar ekenligin bayqadıq.

Belgili ilimpaz K. Mámbetov «Kelinshek hámme waqıt basqa urıwdan alınadı. Sonıń ushın da jańa túsken kelinshek kelin atanıp, ol ushın sol awıldıń jas úlkenleriniń bári qaynaǵa, hayallarınıń bári abısın, jas kishileri qáyin, qızları biykesh esaplanadı,»-dep atap ótedi . Solay etip, kelinsheklerdiń óz kúyewiniń tuwısqanların, urıwlaslarınıń atın basqasha atawı sebebinen tilimizde, dástanlar

tilinde de **ata, ene, qaynağa, qáyın, mirzağa, biykeshe, qáyınbiyke, abısın** usağan atamalar kóplesh ushırasadı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında dástúrdi bildiretuǵın **neke qıyıw, neke suwı** atamaları jiyi ushırasadı.

Bul haqqında folklorist Q.Ayımbetov tómendegidey túsinik beredi: «Kúyew qızdıń úyiniń esigin ashqannan soń, sol aqshamı **neke qıyıw** dástúri de baslanadı. Jigitler kúyewdi, qız jeńgesi kúyewdiń qalınlıǵın jekke bir úyge alıp keldi, awıl mollası bir tostaǵannıń eki jerin jırıq qılıp kesip, tolar-tolmas etip ishine suw quyıp neke xatın oqıdı» . Bul **neke qıyıw** dástúri tuwısqan túrkiy xalıqlardıń bárinde de bar. Túsindirme sózlikte bul atamanıń mánisin tómendegishe túsiniredi:

1. **Súnnet** - minnet, qarız, parız, wazıypa. Perzenttiń tayday gúnası bolsa da, ata ótemek súnnet boladı.

2. Er balanıń qolın hadallaw, kestiriw.

Shyrdıń tilinde **jol bolsın soraw** atamasın gezlestiremiz. Bul atamaǵa qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mınaday túsinik berilgen.

Jol bolsın soraw - qay jaqqa baratırǵanın, kiyatırǵanın sorastırıp biliw.

Joqlaw - jeke adamnıń basına túsken úlken músiybet. Onı sóz benen de aytıp jetkeriw qıyın. Sonıń ushın da ol keyingi waqıtları poeziyaǵa kóshken.

Adam balası dúnyaǵa kelgende quwanış penen qayǵı aralasıp júredi. Bul eki hádiyse de hár bir xalıqtıń basında bar. Bunı hár bir xalıq ózinshe bayanlaydı. Qaraqalpaqlar az xalıq bolıp, qayǵını kóp kórgeni ushın da onda qayǵı-hásiret penen baylanısqan muń-sher qosıqları kóp saqlanǵan.

Shayır shıǵarmalarında **qız uzatıw, kelin túsiriw** atamaların ushıratamız.

Úrp-ádet hám dástúrlerge baylanıslı sózler

Qaraqalpaq xalqınıń ómir tariyxınan ásirler dawamında qalıplesip kelgen milliy úrp-ádet dástúrlerinen, basqa xalıqlar menen qarım-qatnasınan derek beretuǵın etnografıyalıq leksikanı hár tárepleme izertlew, olardı jıynaw, belgili bir sistemaǵa túsiriw házirgi qaraqalpaq til biliminiń tiykarǵı máseleleriniń biri bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi etnografızmlerdi úyreniw shayır jasaǵan dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, tilimizdiń tariyxın úyreniwge, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi.

Hárbir millet óziniń milliyligine, tiline, úrp-ádet dástúrine iye bolıp ózgeshelenip turadı. Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan ondaǵı hár bir hádiyse, ózgerisler tilimizde, onıń leksikasına óz tásirin tiygizip otıradı. Etnolingvistikalıq izertlewde xalıqtıń tariyxıy basıp ótken jollarınıń izleri, yaǵnıy, awızeki ádebiyatı, dúnyatanıwı, úrp-ádetleri, onıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası hám t.b. sáwlelenedi.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde de bunday leksikalıq birlikler bar, olardan úrp-ádet, dástúrlerge baylanıslı tómendegidey atamalar ushırasadı. Mısalı:

«Kúyew meniń *sarpay* pulım ber» – deyip (1, 115).

Qız uzatılarda dástúr boyınsha kúyewiniń tuwısqanlarına sarpaylar alıp baradı.

Mısalı: Anda Baysarı bay júz jaǵalı jańa sarpaydı aldı, eńse ton, keyni qamqa ton, ortası qasqır ton, ayaǵı parsha ton-barlıǵı bir júz ton tiktirip, usıǵan ılayıqlı qáde-qáwmetleri menen Gúlpارشındı jelmayaǵa mindirip, Alpamıs jatqan aq ordanı jıqtırıp, nargá teńlep arttırıp, jeti túye tolı júk penen jolǵa shıǵarıp salarda awıldıń bala-shaǵaları jıynalıp kelip, kim bilezik, kim júzik, kim sırǵa, kim taqıya,

kim sarpay, kim kóylek berip nashardıń jolı jeńil boladı dep ırım yetip xoshlasıp, qol uslasıp jolǵa salıp qala berdi. (Alpamıs, 156-bet).

Dástanlarda ushırasatuǵın bul dástúrler házir de bar. Uzatılǵan qız qáyın atasına, qáyın enesine, kúyewiniń tuwısqanlarına sarpay alıp baradı.

Bir kún tayar bolıp, kúyewi kelip,

Uzatıp hám ketse alıp,

Bul yardıń kewline yúz árman salıp,

Yıǵlay-yıǵlay keter ol biywapa yar (2,118).

Qalıńına bir kóyleklik boyaq berip (1,218).

Joqarıdaǵı *qalıń* lekseması etnografıyalıq termin retinde kópshilik túrkiy tillerde ushırasadı. Maxmud Kashǵariydıń «Devanu luǵat it túrk» miynetinde *qalıń* – neke toyında qalıńlıq ushın kúyew tárepinen beriletuǵın *mal*, *dúnya* mánisinde qollanıladı. Onıń etimologiyası tuwralı bir qansha pikirler bar. Máselen, D.E.Eremeev bul sózdi qıtay tiline jaqındaştıradı: «В лексикон древних тюрков вошло и несколько китайских слов: *bitik*, *kalın* (калым, выкуп за невестку²)». Bul sózdiń basqa etimologiyası da bar: *qalıń* <*qal*+*ıń* (mal)³. Sonday-aq *qalıń* leksemasını *qal* etistigimen de baylanıstıradı: *kal-ım*, *кьал-ın* «qalıńmal», *кьал* «qalu»⁴. E.Janpeyisov qazaq tilindegi *qalıń beru* úlgisindegi V.Radlov nazarına ilikken *kalanь bermek* qurılımina nazar awdartadı. Ol V.Radlovta: 1) дань, подать, ясак; 2) ярмарка в вершинах р. Чуй в августе месяце *Каландуу* «платящий дань», «ясак». *Каланчы* «сборщик податей» (В.Радл. 230.) tárizdi maǵınalarda ashılǵan. Osı qazaq tilindegi *qalıń* forması men *kalan* arasındaǵı

² Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы.М., 1980, 17-бет.

³ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы, 237-бет.

⁴ Хабичев М. Карачаево - балкарское именное словообразование, 266-бет.

semantikalıq baylanıs qazaq-mongol tilderi sózdiginde ayqın ańgarıladı dep esepseydi: *qalıń mal-súy mal; qalıń beru-súy ógex* (QMTS, 368)⁵.

Qalıń sózinen qazaq jáne keybir túrki tilderindegi *qalıńdıq* «kelinshek» sózi payda bolǵan. Oǵan tatar jáne bashqurt tilderindegi *kálásh* «ayttırılǵan qız, kelinshek»⁶ sózin de jaqındastruǵa boladı. Bul sóz qazaq tilinde *qalash* túrinde qoldanılıp, ol tek qospa sózdiń quramında ǵana qoldanıladı: *qatın-qalash*. Sebebi *qalash* jáne *kálásh* sózderi bir morfema bolıp esepseledi, basqasha aytqanda, *qalıńdıq* sózine semasiologiyalıq jaǵınan *qalash* lekseması jaqın jáne ekeui de bir maǵınanı bildirip keledi.

Qaraqalpaq tilinde toy atamaları kóp ushırasadı. Sebebi, sózlik quramda insanniń tuwılǵan waqtınan baslap ómiriniń aqırına shekemgi ómiri haqqında maǵlıwmatlar jámlengen. Sonlıqtan bir insanniń ómirinde dástúr boyınsha arawlı belgilep ótiletuǵın, el-jurttı jıynap tógin-shashın toy beretuǵın máwritleri de tilimizde óz sáwleleniwini tapqan. Mısalı:

Qaraqalpaq xalqında toy berip baqsı ayttırıw, gúres tuttırıw, ılaq oyını sıyaqlı dástúrler bar. Dástúr atamaların bildiretuǵın sózler shayır shıǵarmaları tiliniń leksikasınıń bir bólegin quraydı. Máselen, shayır dóretpelerinde qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúrlerine, toyǵa baylanıslı tómendegidey etnografizmlerdi kóriwge boladı:

Baqsı-jıraw aytsın álde saz bilán (2,82)

Duwtarı álinde, shertip saz bilán (2,81)

Qızları kim haytı-bayramda minárlár at ústigá,

Yigit ilá at shapadur taǵ-tópániń ústigá (2,163)

Haytta - toyda at arbaǵa minerler (2,19).

⁵ Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка.-Алматы: Наука, 1989.-99-102беттер.

⁶ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 86-бет.

Toy etnografizmi kóne túrki tilinde «toy-tamasha, duman» maǵınasında qoldanılgan. A.A.Borovkovtıń kórsetiwinshe, keybir sózdikterde *toy* sóziniń leksikalıq maǵınası tómendegidey: «toy- tamasha, duman, mereke, jiın, toy, jalpı jiın, negizinen toy-tamasha³». *Toy* sózi qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, túrkmen, uyǵır, tatar jáne basqa túrki tilderinde, sonday-aq, tájik, Orta Aziya lolıları men yaxudileri tilderinde de qoldanılıp, «toy-tamasha, mereke, súndet jáne neke toyı» siyaqtı maǵınalarda qoldanıladı⁴.

Xalıq tilinde, kóbirek dástanlarda ushırasatuǵın toy-tamasha atamalarınıń biri – *ılaq oyını*. SHayırlar shıǵarmaları tilinde *kókmar*, *kókbar* túrinde, qazaq ádebiy tilinde hám qaraqalpaq dástanlarında *kókpar* túrinde qollanılgan. Mısalı:

Kókbarıw - ılaqqa keńdur dalası,

Kókbar, *ılaq* oynar yigiti bardı (2,19)

Arqıratıp *bedew* minip shapqanıw,

Tazılar juwırtıp, *kókmar shapqanıw* (2,119).

Bul mısallardaǵı *kókbarıw-ılaqqa*, *kókbar-ılaq oynaw* sózleri házirgi tildegi *ılaq shabıw*, *ılaq tartıw* degen oyınǵa sáykes keledi. A.Margulannıń pikirinshe, bórte shene **kók bóri** «**bóri**» **h’ám kóktiń qusı** degenge sáykes keledi. «**Kóktiń qusı**» sóz dizbegi «**kók**» sóziniń mánisi menen yaǵnıy aspan degen túsinikler menen baylanıstıradı. Qazaq xalqında «iyttiń iyesi bolsa, bóriniń táńirisi bar» degen naqıl bar. Solay yetip, joqarıdaǵı maǵlıwmatlarǵa súylene otırıp

³ *Боровков А.К.* «Бада «и» ал-луғат, словарь Тали Имани Гератского к сочинениям А.Навои» М.1961.201-бет.

⁴ *Народы Средней Азии и Казахстана. П. 729. Киргизско-русский словарь. М. 1965., 742. Туркменско-русский словарь. М.1968.637; Русско-татарский словарь. Казань. 1941.605с.; Каракалпакско-русский словарь. М.1968, 644-бет.*

etnografiyalıq birikpe **kók bóri, kókpar** tómendegidey ózgerislerge ushıraǵan degen juwmaqqa kelemiz: **kók bóri>kók pori>kók pari>kókpar**.

Túrkshe «ulaq», ózbekshe «ulaq», qazaqsha «laq», bashqurt-sha «ılaq», túrkmenshe «avlaq», azerbayjansha «oǵlaq», xaqassha «oǵlax» dep ataydı. Al, «Qırıq qız»da: Bul zamannan ol zaman, qızlar ılaq shapqanın, usı ǵana kórgenim,- deydi. Sonday-aq, qırıq qız benen atawda, tartıp ılaq oynadı,-degen mısallardaǵı **«ılaq shabıw» menen «ılaq tartıw»** mánilik jaǵınan biri yekinshisin tolıqtırıp turǵanlıǵın kóremiz. Demek, xalıq arasında elege shekem izertlenbey, eskerilmey kiyatırǵan xalıq oynılarına baylanıslı sózler hám atamalar kóp.

Bunday sózlerdi shayır óz shıǵarmalarında paydalanıwı arqalı qaraqalpaq xalqınıń bay dástúrlerin, olardıń atamaların kórsetip bergenligin kóriwge boladı.

Ájiniyaz dóretpelerinde qaraqalpaqlardıń tirishiligi, sán-saltanatınan derek beretuǵın etnografiyalıq maǵlıwmatlar, qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúrleri, toy, qız-jigitler aytısı, miyman kútiwge baylanıslı dástúrler de óz sáwleleniwin tapqan.

Mısalı:

Birge otırǵan, áy yigitler,

Ańırǵannan sóz yaqshıdı,

Degishme aytın hár qızǵa,

Xosh yigitke qız yaqshıdı.

Yigit qumar shay ishmegá,

Qız ushın jannan keshmágá,

Qulaq salın qatar qızlar,

Sózim bolar degishmágá (2,168).

Qız-jigiti juwap aytar dásmá-dás,

Haytıw-mayram gózlegeniń,

Toyda juwap izlegeniń (2,80).

Mal bergeni qayıl bolsa,

Qolına uzatıp alsa (1, 126).

Aq Meńesh, apalarıń júrgendaǵı,

Balası jılap qalmaq ergendaǵı,

Ákesi bir boyaqqa bergen apań,

Tórkinlep tórkinine kelgendaǵı (2,190).

Áǵárki kelsálár mehman álin qawsırıp qarsı alur,

Barını mehmandın ayamas, dásturxanın keń jayur (2,24),

Qarshı alur miyman kelse, shayı-sáwbet saz ilán (2,24).

Shayı bul qatarlar arqalı qaraqalpaq xalqınıń ashıq kewilligin, miyman kútiwge baylanıslı dástúrlerin sheberlik penen kórsetip beredi.

Qaraqalpaq xalqında qonaqtıń qonalqasına mal soyıp, aldına bas qoyıw dástúri saqlanǵan. Bul dástúr shayı shıǵarmalarında tómendegi qatarlarda sáwlelengen:

Aq Meńesh, túslenbeymen, qondırmasań,

Qonarman, kórpe jawıp tońdırmasań,

Qurı kórpe jawadı eken dep quwanbayman,

Qonalqama bir qozı soydırmasań (2,192).

Altınlap aydarı bar ul tabarsań,

Qozın soyıp pátiya alsań Ájiniyazdan (1,223).

Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı úrp-ádetke baylanıslı etnografizmlerdi jıynaw, toplastırıw, olarǵa lingvistikalıq analiz jasaw tek xalqımızdıń etnografiyasın ǵana emes, al túrkiy tillerdiń arǵı tegin anıqlaw hám jaslarǵa úyretiw ushın úlken ámeliy hám teoriyalıq áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq dástúrinde qonaq qattı sıylanadı. „Qonaq qudaydan bir jas kishi” degen sóz sonnan qalǵan. Jetti jasar qonaq kelgende jetpis jasar ǵarrı ornınan turıp sálemlesip, janınan jay beriwi múmkin. Ilajı bolsa qonaqtıń qonalqasına mal soyıp, aldına bas qoyıw dástúri saqlanǵan. Qonaq bastan dám tatıp, basqa ózinen kishilerge qaytaradı. Bul jaǵday kelgen qonaq arasındaǵı qarım-qatnaslarǵa baylanıslı. Eger de jası úlken jezdey bolsa oyın-dálkekkke alıp, oǵan bas berilmewi de múmkin. Usıǵan baylanıslı xalqımızda **qádeli jerge qoy beriw** ataması ushırasadı. Bul toylarda ámel qılınatuǵın dástúrlerdiń biri. Búgingi kúnde de saqlanıp qalǵan dástúr.

Qaraqalpaq xalqında házirde toylarda quda-qudaǵaylarınıń, el aǵalarına, yaǵnıy eń sıylı qonaqlarına atap **qoy beriw, bas qoyıw** dástúri bar. Hátte zamannıń qıyınshılıǵı da bul dástúrdi qaldıra almadı. Ásirese, qudanı ortaǵa qoyıp, aǵayın bolǵan qudalarına hámme **qoy soyıp, bas qoyıp** kútedi. Sonlıqtan bul sóz tilimizde jiyi qollanıladı. Ájiniyaz shıǵarmalarında da miyman kútiwge baylanıslı sózler qollanılgan. Mısalı:

Qonaq kelse, arıq soyma, Semizin bılay qoyma (43);

Qarshı alur, *miyman* kelse, shayı-sáwbet saz ilán (24);

Yigittiń shiyrin til hayalı bolsa,

Úyine qıdırıp *mehmanı* kelse,

Alǵanı sallanıp, barını berse,

Mehman kútse, bashqa isi bolmasa (49);

Qaraqalpaqlarda **múshe qoyıw** dástúri bar. Mısalı: «Qoblan» dástanında:

Xanım dep atap kelmedi,

Atam dep **múshe bermedi** - degen qatarlardı gezlestiremiz. Múshe qoyıw búgingi kúnde de saqlanıp qalǵan dástúrlerdıń biri.

Tabu sózler. Qaraqalpaq xalqında basqa shańaraqqa kelin bolıp túskende kelinlerge kúyewiniń ata-anasınıń, tuwısqanlarınıń atın aytıwǵa ruxsat etilmeydi. Bul dástúr xalıq sanasına sonshelli sińip ketken, bunı barlıq kelinshekler moyınlaydı, itibarǵa aladı. Ájiniyaz shıǵarmalarında bul dástúr tiykarında payda bolǵan kóplegen atamalardı gezlestiremiz. Mısalı:

Anań Xatiradur, *jeńgeńiz* – Aygúl,

Májnún etip aqlım aldın, Biybigúl (2,30)

Aradaǵı áylep júrgen *jeńgesi*,

Qız-jigitti abıraylı eter sóz bilán (2,82)

Yaranlar aqırınıń kelini bolmas,

Enesi sóz aytsa, kelini qılmas,

Enesi ot yaqar, kelini turmas,

Kún shıqqanda zordan tursa kerákti (2,188)

Pazılbektiń atası yoq,

Mendin bashqa panası yoq,

Ġamxor bolar *enesi* yoq,

Pazıldı saġan tapsırdım (2,157).

Mısallardaġı *jeńge*, *ene* sózleri xalıq turmısında júdá keń kólemde taralıw múmkinshiligine iye bolıp, olar jańadan túsken kelinge óz kúyewiniń tuwısqanları, jaqın-juwıqlarınıń t.b. atın aytıw gúna degen túsinikten kelip shıqqan.

Sonday-aq, shayırdıń «Quba qush» qosıġında mınaday qatarlar bar:

Atań tuyġın, *eneń* lashın,

Qarshıġa jiyen qardashiń,

Eneń tuyġın, *atań* suńqar,

Seni kórse titirer awlar (2,56)

Bul qosıq qatarlarındaġı *eneń*, *atań* sózleri awıspalı mánide qollanılıp obrazlılıq, ekspressivlik mánilerge iye bolıp tur.

Evfemizmler

Shayırdıń dóretpeleri tilinde qaraqalpaq tili leksikasınıń baylıġınan derek beriwshi tiykarġı belgilerdiń biri esaplanatuġın evfemizm sózler de kóplep ushırasadı. SHayır shıġarmaları tilinde evfemizmler kópshilik jaġdayda adamnıń quwanışı yamasa kúyinishi, qayġı hásireti t.b. qanday da formaġa baylanıslı bolıp kelgen sezimlerdi sáykes leksikalıq birlikler arqalı belgili dárejede sıpayılap, názik sheberlik penen jetkeriw maqsetinde qollanılġan:

Xosh aman bol, Naġmetulla, bir *qozım*,

Kóńlimniń quwanışı, jigeriybándim (2,146).

Keltirilgen qosıq qatarındaǵı *qozım* sózi «ulım» degen mánini ańlatadı. Erte waqıtlarda dástúr boyınsha tuwılǵan balanıń atın tikkeley atamay jamantay, tuwmatay, qozı hám t.b. sózler menen ataǵan.

Máwit olsań iymanıń bolǵay yoldashiń,

Ǵamxorım atajan, qolıń ber imdi (2,164)

Kimse *sháhiyd boldı, jandın ayrıldı*(1,37).

Bul qosıq qatarlarındaǵı *máwit olsań, sháhiyd boldı, jandın ayrıldı* sóz dizbekleri evfemizmlik qásiyetke iye bolıp, «óliw, qaytı bolıw» degen pikirdi sıpayı túrde bayanlap tur. Shayırdıń qosıqlarında usı sóz átirapında túrlishe dizbeklerdiń qollanılıwın kóremiz:

Mıń da bir ırzaman, ata, men sendin,

Kelurmán, *shıqmasa janım bul tándin* (2,141)

Jan barda qaza bar, ırza bol mendin,

Ǵamxorım atajan qolıń ber imdi (2,142)

Qalıs sálamımnı yetkúr sán mendin,

Kelurmán *shiyrin jan shıqmasa tándin* (2,151).

- degen qatarlardaǵı *shıqmasa janım bul tándin, jan barda qaza bar* sóz dizbeklerinde de evfemizmlik máni ańlatılıp, shayırdıń pikirdi sıpayı túrde bayanlaǵanın kóremiz.

Turmıshıq buyımlarǵa baylanıshlı sózler

Hár qanday tildiń házirgi jaǵdayına sıpatlama beriw ushın onıń tariyxına, ondaǵı tariyxıy ózgerislerge itibar beriw kerek. Biz sonda ǵana tildiń házirgi rawajlanıwınıń dárejesi tuwralı keńirek maǵlıwmat alıw múmkinshiligine iye bolamız¹². Usı kózqarastan Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi tariyxıy sózlerdi analizlew sol dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, tilimizdiń tariyxın úyreniwge, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi. Shayır dóretpelerinde tariyxıy dáwirler dawamında kúndelikli turmısta, xojalıqta paydalanılǵan hár túrli úy-xojalıq buyımları atamaları jiyi ushırasadı. Qaraqalpaq xalqı óziniń kúndelikli turmısında hár qıylı buyımlardan paydalanǵan. Mısalı:

Men ketermen altı ay arqaǵa yayaǵ,

Ignimde *qorjınım*, álgimde tayaq (2,143).

Qorjin ataması júnnen toqıp islengen, awzı órilip qoyılatuǵın eki bólekli ishine zat salıw ushın islengen ıdıs, eshekli, atlı júk alıp júriwge arnalǵan buyım bolıp tabıladı. Shayır *qorjin* sózi arqalı qaraqalpaq xalqınıń turmısınıń ózinshelik ózgesheligin kórsetedi. Yaǵnıy, xalqımız jol azıǵı menen uzaq saparǵa shıqqanda, atlanǵanda usınday buyımlardan paydalanǵan. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń leksikası kúndelikli kún-kóris, turmıs penen baylanıshlı sózlerge bay bolıp keledi. Bunı tómendegi mısallar arqalı da kórsetiwge boladı:

Bizlerge naz etip, qashını qaqıp,

Dúmshege suw quyıp, otını yaqıp (2,172).

¹² Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкіс: Билим, 1995. – Б. 57.

Dúmshe – suw quyıwǵa hám qaynatıwǵa arnalǵan súmeksiz metaldan islengen úy-xojalıq buyımı. Qaraqalpaq xalqı erte dáwirlerde suw qaynatıwda qara quman hám dúmshelerden paydalanǵan. Bul sóz ózbek tili dialektlerinde *tumchá//tuńchá* bolıp aytıladı hám suw qaynatıwǵa arnalǵan ıdıstı bildiredi¹³. Bul atama qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde de jiyi qollanıladı.

Shayır xalıqtıń turmıslıq ózgesheliklerin sáwlelendiriwde bunday leksikalıq birliklerden ónimli paydalanǵan. Mısalı:

Qap *dorbańnıń* yırtıǵın tigip otır,

Qolıńa alıp ketik *qazan pıshaq* (2,189).

Mısaldaǵı *dorba* ataması attıń, eshektiń yamasa ǵashırdıń tumsıǵın kirgizip basına ildiretuǵın, jem salıwǵa arnalǵan, kóbinese júnnen toqılıp baw taǵılǵan kishkene qaltashanı bildiredi. Sonday-aq, *qazan pıshaq* pıshaqtıń túrine baylanıslı aytıladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde de pıshaqtıń *nan pıshaq*, *may pıshaq*, *qazan pıshaq*, *shaqqı* hám t. b. túrleri qollanıladı.

Kimsáni ayırar *sıpıra-shanashtan*,

Óltir kók iytińdi, Dúysen qáńdekli (2,162).

Sıpıra ataması qamır iylew, jayıw ushın hám un salıwǵa arnalıp teriden, basqa materialdan islengen buyımdı, *shanash* ataması eshkiniń terisinen pitew etip un, sók hám taǵı basqa zatlardı salıw ushın, sonday-aq, qımız sıyaqlı suyıqlıqlardı quyıwǵa arnalıp islengen ıdıstı bildiredi. *Sufra* sózi Ahmed Yassawiy hikmetlerinde «dásturxan» mánisinde jumсалǵan.

¹³ Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, 1971. – Б. 263-264.

Shayırdıń dóretpelerinde qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı xojalıq buyımlarınıń atamalarınan *kúyme*, *bógenek*, *arba*, *gúpshek-kósher* hám t.b. ushırasadı. Mısalı:

Kóshkende kóleńkeli bar *kúymesı*,

Kóylegi darayıdan, on túymesı (2,188).

Kúyme sózi ústi, qır-dógeregi bılǵarı hám de basqa hár túrli materiallar menen qorshalıp bastırılǵan, kórkem etip bezelgen jeńil, bógenekli arbaǵa baylanıslı qollanıladı.

Bógenekke qonar ǵarǵa,

Arası joq jaman *arba* (2,157).

Hár kim óz atını *arbaǵa* baǵlap (1, 160).

Qos arbaǵa belli ógiz yaqshıraq (1,110).

Bógenek dep arbanıń ústiniń dóńgelek etip bastırılıwına aytıladı.

Qup kákir hár yan sekir,

Gúpshek-kósherdı maylap al (2,163).

Gúpshek ataması ortasında kósher aylanıw ushin tesigi bar hám bir jaǵı bekitilip turatuǵın arba dóńgeleginiń ortańǵı bólegine baylanıslı, *kósher* arbanıń eki dóńgeleginiń ortasına suǵılıp, arbanıń kókiregin kóterip turatuǵın aǵashına baylanıslı aytıladı. Bul mısallarda da shayırdıń turmıslıq buyımlar arqalı, olardıń atamaların bildiretuǵın sózler arqalı xalıqtıń kúndelikli turmıs jaǵdayın kórsetkenligin kóriwge boladı.

Qaraqalpaq xalqı ertede sharwashılıq, diyqanshılıq penen kún keshirgen. Sonlıqtan da, shayırdıń shıǵarmalarında sol waqıttaǵı qaraqalpaq xalqınıń jasaw

jaǵdaylarına baylanıslı *bel*, *shot-ketpen*, *jún jip*, *balta* sıyaqlı miynet quralları qollanılgan. Mısalı:

Beline *jún jip* buwıp, *shot-ketpen* lar dástıgá (2,163).

Siyseri jılıtpa iship, *bel-baltalardı* saylap al,

Shaydı qoy, pátirdi qoy, qolına *ayrı*, *arqan* al (2,163).

Bir shoshayǵan *úygá* kirdúk, náhiy-múnkir sózláyúb,

Aytmaduq bu sháriyatnı ol qazaqǵa túzláyúb (2,56).

Qoy kelúb súwsá *shelekke*, názárińni salmaǵıl (2,56).

Keltirilgen mısallardaǵı *shelek* sózi házirgi qaraqalpaq tilinde *shelek//sheker* túrinde fonetikalıq variantlarda qollanıladı. *Tabaq* sózi bul toparǵa kiretuǵın buyımlardıń ulıwma ataması bolıp tabıladı hám ol shayır dóretpelerinde awıspalı mánide qollanılıp, awqattı bildiredi. Mısalı:

Názeriń túshsá *tabaqqa*, ol taamdin bezmágil,

Ekki kóziń tańub al, sen bir námársá sezmágil (2,56).

Maxmud Qashǵariydiń «Devanu luǵatit túrk» miynetinde *baldu- balta*, *bichak-pıshaq*, *japchuq-dorba* atamaları ushırasadı¹⁴.

Qolında *shını kese*, *shını shaynek*,

Ishedi qantlı suwdı qara suwday, – dep jazadı (2,187).

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *shını* ataması «shiyshe» degendi bildiredi¹⁵ dep túsiniq bildirilgen. XIV- XV ásirlerdegi eski jazba esteliklerde de

¹⁴ Махмуд Қошғарий. Девану луғатит түрк. –Т. III. – Тошкент: 1963. – Б. 366.

¹⁵ Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. – Т. IV. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 561.

shini sózi ushırasıp shiysheni bildirgen¹⁶. Sonday-aq, shayır shıǵarmalarında úy buyımları atamalarınan *oshaq*, *dásturxan*, *qazan-ayaq* sózleri de ushırasadı. Mısalı:

Qazan-ayaq, tabaǵın aralap júrer tazısı (1, 84)

Barını mehmandın ayamas, *dásturxanın* keń jayur (1, 24)

Aq Meńesh, hayttı da qoy, toydı da qoy,

Úyińde usla da otır *qazan-oshaq* (1, 217).

Qazan ayaq – sózi Maxmud Qashǵariydiń «Devanu luǵat it túrk» miynetinde «kese» «ıdıs» mánisinde jumsalǵan¹⁷. Bul miynette *ochaq* ataması da qollanılǵan¹⁸. «*Dásturxan*» sózi Nawayı shıǵarmaları tilinde de ushırasadı¹⁹.

Qaraqalpaq tilinde bul atamalardıń kópshiligi házirgi dáwirge shekem jiyi qollanılıp kiyatır. Al ayırımları kúndelikli turmısta qollanıwdan shıǵıp qalıp, gónergen sózler qatarınan orın alǵan. Ájiniyaz shıǵarmalarında jumsalǵan bunday sózler sol dáwirdegi xalıqtıń jámiyetlik-ekonomikalıq turmısı, kún-kórisi, hár túrli úy-xojalıq atamaları tuwralı bahalı maǵlıwmat beriwshi leksikalıq qatlam bolıp tabıladı. Olar qaraqalpaq xalqı turmısınıń belgili bir tariyxıy dáwirlerdegi paydalanǵan buyımlarınıń atamaları sıpatında bahalı bolıp, Ájiniyaz shayır shıǵarmaları tiliniń baylıǵın kórsetedi. Shayır dóretpelerindegi úy-xojalıq buyımların izertlew arqalı qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın tereńnen biliw hám xalqımızdıń tariyxı, etnografiyası tuwralı bay maǵlıwmatlar alıw múmkinshiligine iye bolamız.

¹⁶ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 201.

¹⁷ Махмуд Қошғарий. Девану луғат ит турк. – Т. III. – Тошкент, 1963. – Б. 36.

¹⁸ Махмуд Қошғарий. Девану луғат ит турк. – Т. III. – Тошкент, 1963. – Б. 249.

¹⁹ Навоий асарлари луғати. – Тошкент, 1972. – Б.183.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde taǵam atamalarına baylanıslı etnografizmler

Hár qanday til menen sol tilde sóylewshi xalıqtıń baylanıslıǵın, yaǵnıy bir-birine tásir etip otıratuǵın lingvistikalıq hám etnosqa baylanıslı faktorlardı ózara baylanıstırıp izertlewshi tarawdı til biliminde etnolingvistika dep ataydı.²⁰ Onıń ózine tán izertlew obykti bar. Ásirler dawamında jıynalǵan ótken ómirdiń tájiriyesi menen onıń dástúrlerin saqlaw qásiyeti bolmasa hesh bir xalıqta dástúr jalǵaslıǵı menen miyrasxorlıq bolmaǵan bolar edi. Usılardıń hámmesi sheksiz sóz baylıǵımız arqalı xalıq esinde saqlanıp bizge jetken bolsa, olardı jıynap keleshek urpaqqa jetkeriw etnolingvistika menen shuǵıllanıwshı alımlardıń wazıypası bolıp tabıladı. Etnografizmler etnolingvistikanıń tiykarǵı izertlew obykti bolıp tabıladı. Bul leksikanıń quramında ótken ómirdi sáwlelendiretuǵın úrp-ádet, salt-dástúrge baylanıslı sózler menen sóz dizbekleri kóplep gezlesedi. Biraq olardıń kópshiligi kúndelikli qarım-qatnasta aytılsa da hámmesi birdey xalıqqa túsiniqli bola bermewi múmkin. Bulardıń etnografıyalıq mazmunın, dástúrlük qollanıwın izertlew etnolingvistikanıń úlesi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqlardıń etnografıyalıq leksikasına názer awdarsaq olardıń kópshiliginiń tiykarı qaraqalpaq tiline ózbek, túrkmen, qazaq, arab, parsı tillerine baylanıslı ekenligin kóremiz. Bunıń sebebin túsiniw onsha qıyın yemes. Bul aymaqta olar tuwısqan el bolǵanlıǵı menen baylanısp atır.

Azıq-awqat dúnyanıń barlıq xalıqlarına tán bolǵanı menen onda milliy-etnografıyalıq ózgesheliklerdiń ózine tán milliy taǵamları bar. Eger sayaxatqa shıqsań, burın ózińe tanıs bolmaǵan álleqanday bir awqattan dám tatıp kóreseń. Bul awqat sol eldiń milliy ózgesheliklerin sezdirip turadı. Eger sırt ellerge shıqsań óz úlkeńde bolǵan álleqanday tanıs bolmaǵan adam «men seniń elińde boldım» -

²⁰ Ахманова С.О. Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966, с. 529.

demeydi, al, «seniń elińnen dám tatıp kórip edim» - deydi. Soǵan qaraǵanda milliy taǵamlardıń da atqaratuǵın xızmeti úlken.

K. Mámbetov óz miynetinde qaraqalpaq milliy taǵamları jóninde bılay deydi: «Qaraqalpaq asxanası Orta Aziya xalıqlarınan ayırıqsha ózgesheliklerge iye bolmaǵanı menen de ózine tán belgileri kóp. Sebebi xalıqlar bir-biri menen sorasqanda da «Den saw, kiyim pútin, qarın toq» - degen sózlerdi aytadı. Demek, adamlar arasındaǵı táshiwishlerdiń biri azıq-awqat. Degen menen dúnyadaǵı azıq-awqatlıq zatlardıń ózi beske bólinedi:

1) diyxansılıq 2) sharwashılıq 3) ańshılıq 4) balıqshılıq 5) palız-miywe dep atap ótedi».

Xalıqlardıń eń áyyemgi awqatlar haqqındaǵı túsinikleri hár qıylı. Birewler «ań góshi», birewleri «dán» - dep esaplaydı. Solay da eń áyyemgi awqat, «jabayı miywe» bolsa kerek. Etnografiyalardıń kópshiligi azıq-awqatlardıń negizlerin jabayı jemislerden izleydi. Jabayı jemis qol miynetin talap etpeydi. Sonıń ushın da hár bir xalıq óziniń nárestelik jıllarınan baslap jabayı miywelerdi jep úyrengen. Bunday tariyxı kóp dáwirlerdi ishine alatuǵın jabayı jemistiń túrleri qaraqalpaqlar arasında da bar. Máselen, qarmıq, jigildik, juwa, súilmek hám taǵı basqalar. Doktorlardıń tán alǵanı sıyaqlı bulardıń kópshiligi dári-dármaqlarǵa bay ósimlikler.

Bunnan tısqarı qosımsha jemis sıpatında qollanılǵan. Sebebi, ayırım jabayı jemislerdiń mapazı altı ayǵa sozılıp ketedi. Máselen, súilmekti jańa shıqqan waǵınan baslap jeydi. Al, gúllengen waqıtta áshókeyin, túyneklegen waqıtta sobıǵın awqat sıpatında jewge boladı. Al, juwanıń japıraǵın, sońınan túyneklerin paydalanıwǵa boladı. Bul haqqında Ájiniyaz shayır da oǵada bahalı pikirlerdi aytqan. Mısalı:

Yadıma túskende kewilim ósken,
Kózim kórmegenshe kókeyin tesken,
Jılında miywelep úsh ret pisken,
Atı súılmektey jemisim bardı.

Sarhawız boyında sayalı terek,
Jeseń til úyirgen áseliw-pálek,
Qırıńda qızarıp pisken gewirek,
Qawınday mazalı jemisim bardı.²¹

Bul tek sahranıń jabayı jemisleri. Qaraqalpaqlar xorezmli tuwısqan xalıqlar menen erte dáwirlerden baslap birlikte jasaǵanı ushın da bul jerde jemistiń túrleri kóp. Erik, shabdal, qárelı, alma, almurt, shiye, júzim, ánjir hámmesi de bar. Bul haqqında Ájiniyaz:

Baǵlarımda bisyar almayu-anar,
Hesapsız mazalı miywesi bardı.²²

Bul jer burınnan-aq palız yeginleriniń watanı bolǵan. Kóp muǵdarda qawın-ǵarbız, asqabaq hám palawqabaq jetistirgen. Al, súılmek, qaramıq, juwa, kósik, jiyde hám taǵı basqalar biziń eramızdan burınǵı tariyxshılar miynetlerinde sóz etiledi. Sonıń ushın da bulardı eń eski azıq-awqatlar sıpatında qarawǵa boladı.

²¹ Әжинияз, Бир пәрий, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1992, 3-б

²² Әжинияз. Жоқарыда көрсетилген мийнети, 4-б

Shayır shıǵarmaları tilinde sol waqıtlardaǵı xalıqtıń jasaw jaǵdayların sáwlelendiriwde hám t.b. azıq-awqat atamaları jumsalǵan. Mısalı:

Jemeymen dep neteyin, *asqa*, taqsır (2,192)

As sóziniń tórt maǵnası túsindirilgen¹: 1) «adamnıń qorektik zatı, taǵamı, ishıp-jem, tamaq»; 2) «ólgen adamnıń jıldıǵın eske túsiru saltına arnalǵan mol qonaq ası; 3) «as ta tók ulı jin»; 4) «tamaq pisiru, ázirleu». M. Qashqarida *ash* «tamaq, as» maǵnasında kórsetilgen *ayaq ashı- ayaqqa as sal* (MQ,110). E.V.Sevortyan kóne túrki eskertkishterimen qazirgi túrki tilderi derekterin salıstıra kele, *ash* sóziniń tórkini iran tilderinen aısqan *as* sózi dep esepseydi «odnim iz stareyshix sredi tyurkskix znacheniy *ash* doljen bıtъ «sup (poxlebka)», t.e.: 1) varenaya ріща, varevo; 2) не только мясная, но, по-видимому и растительная. Достаточно старım doljno bıtъ takje obobщенное значение «eda, ріща», которое yavlyaetsya edinstvennim v drevneyshix pamyatnikax tyurkskix yazıkov... Starım sleduetъ sčitatъ takje значение «(jertvennaya) ріща», otkuda «rominki» v kirg, kaz, kkal, uyg¹,»- deydi.

Á.T. Qaydar *as* sóziniń tórt omonimdik uyadaǵı semantikasın ashadı, onıń birinshisi – «taǵam, azıq-túlik»; ekinshisi– «qaytısqan adamnıń jıl sadaqasında beriletin as taǵam»².

Siyseri *jılıtpa* ishıp, bel-baltalardı saylap al (2,163)

Súylinli *palawdı* jedik dem berip (2,173)

Jegeni *maylı palaw*, *ishkeni shay*,

¹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Ғылым, 1974, 365-367; 393-б.

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974, 211-бет.

² Қайдар Ә.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс, 2005, 171-бет.

Shay iship, *palaw* jese kewili jay (2,187)

Quwatsız, *awqatsız* qarnı ash qaldı,

Úyimniń iyesi yarım, qal endi (1,168)

Jiydi *nabat*, lábi *qantıw ásel bal*,

Lápte kasa tolı palları bardur (1,151).

Súttен tayarlanatuǵın taǵamlar xalıqtıń turmısında úlken áhmiyetke iye bolıp, áyyemgi dáwirlerden-aq taǵam sıpatında, sonday-aq, awırıwlarǵa em ushın qollanılıp kelingен. Shayır shıǵarmalarında da súttен tayarlanatuǵın taǵam atamaları ónimli jumsalǵan. Mısalı:

Kimdi ayırar *maydan*, kimdi *toraqtan* (2,162)

Jegip kúshin, *sútin* sawıp ishpesen (2,162)

Sút ishárdá tilińni qol bilá tutmaq kerák (2,56)

Ishpege *ayran*, jemege nan bolmasa,

Hawa anadan qalǵan jol, neter deysen (2,183)

Mázi *asqatıqsız gójege* toyıp (1,161).

Shayır dóretpelerinde *nan*, *dán*, *pátir*, *shay* atamaları jiyi qollanılǵan. Mısalı:

Yaqshı dosqa bergil *nanıw shórekin* (1,130)

Shaydı qoy, *pátirdi* qoy, qolına ayrı, arqan al (1,163)

Hár yigit qalta jiberse, toltırıplar *shay* salur (2,24)

Shay-shekerge tolı bolar qaltası (2, 82)

Qantıw-nabat jáne taxta *shay* alıp (2, 169).

Sonıń menen birge, shayır dóretpelerinde *nan* sózi de geyde mánilik jaqtan keńeyedi:

Nanıńdı kóp jedim, ráhátin kórdim (1, 35)

Dúzde ashlıq mashaqatın kórmegen,

Úyde ıssı *nannıń* qádirin ne bilsin (1, 105)

Mańlay terden óngen *dánnıń*,

Qádirin bilmes *astıń-nannıń* (1, 197)

Suw ishıp suwsınına *qara nan* jep (1,218).

Bul mısallarda xalıqtıń sociallıq jaǵdaylarına baylanıslı *nan*, *qara nan* birlikleriniń paydalanǵanlıǵın atap ótiw orınlı. Kontekstte *nan* sózi mánilik jaqtan keńeyip, tek ǵana azıq-awqatlıq mánide ǵana emes, al sol jerde tuwılıp kámalǵa keliw, onnan mehir-muhabbat tabıw, ómir hám insan turmısı, sociallıq-jámiyetlik qubılıslar, turmıs qıyınshılıǵın tatiw, miynet etiw, azabın shegip, ráhátin kóriw usaǵan mánilerdi de bildirip tur. Bunday birliklerdi paydalanıwı arqalı shayırdıń xalıq turmısınıń bir tárepiniń ashıp bergenligin kóriwge boladı.

Usı *nan* menen bir qatarda júretuǵın ishimlik – *shay*. Shay dúnyanıń barlıq ellerinde de bar. Shaydıń shıpalı qásiyeti bar. Qaraqalpaqstan shól zonası bolǵanı ushın da shaydı kóp ishedi. Ol adamlardı shólden saqlaydı hám sharshaǵanın shıǵaradı. Ekinshi jaǵınan awqatlıq sıpatqa iye. Jazı ıssı hám qıssı suwıq yellerde kóbinshe ıssı awqat ishıw dástúr: Eger ıssı awqat kemis yáki tayın bolmaǵan jaǵdayda *nan* úlken awqat wazıypasın atqaradı. Ol shay menen qosıp jelingende ıssı awqatqa aylanadı, qarındı toydırıp, sharshaǵandı basadı. Iqlımı ıssı yellerde shay menen shóldi basıw dástúr. Sonıń ushın qaraqalpaqlar shaydı kóp qollanadı. Ásirese, sút qosılǵan *qara shay*dıń awqatlıq juǵımı bálent. Sonıń ushın da miymańǵa yeń dáslep *nan* menen shay qoyıladı. Biraq shaydı hár yel hár qıylı muǵdarda ishedi. Máselen, Evropa ellerinde bir stakannan artıq shay ishkendi ayıp

kóredi. Hátte shaydıń watanı Hindstannıń ózinde tek bir shashka ishiledi. Biraq júdá qoyıw etip demlengen boladı. Qaraqalpaqstanda hár adam bir sháynekten aslam shay ishedi. Sonıń ushın da bir-birewge mirát etkende de «shay ishıp ketiń», «nan jep ketiń» - dep aytıladı.

Sahrada jasawshı xalıqlar geyde ata-babalarınıń dástúrlerine qarap, qálese-qálemesede kóp muǵdardaǵı awqat jewge májbúr boladı. Sebebi bazda miymannıń atına atap mal soyladı. Bunday jaǵdayda shay awqattı basıw ushın da qollanıladı. Shay Hindstan, Shri Lanka, Qıtay, Índoneziya jerinde ósedi. Onıń ayırım sortları Qara teńiz jaǵalarında Túrkiya hám Kavkaz jerlerinde de ushıraydı. Lekin shay jetispey qalǵan jaǵdaylarda qaraqalpaqlar juwsan hám kiyik otı ósimliklerin de shay ornına qollanǵan. Bul haqqında XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz óz pikirin ayta kelip:

Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,

Shay ishıp, palaw kewili jay.

Qolında shınıkese, shını sháynek,

İshedi qantlı shaydı qara suwday – dep jazadı.

Sonıń menen birge qaraqalpaqlar arasına Batis asxanasınıń úlgileri de keń tarqalǵan. Xalıq arasında makaron sorpa, vermishel sorpa, borsh, solyanka, gulyash, ragu, bifshteks, langet, kotlet hám basqa awqat túrleri bar. Uyǵırlar arqalı kirip kelgen. Qıtay milliy taǵamları «Lag-man», «Mann-tı», sonday-aq gruzinler arqalı kirip kelgen chixanvali (tawıq quwırdaq) hám basqa da awqat túrleri bar.

Lekin, qaraqalpaq milliy awqatlarında basqa ellerdiń taǵamlarına sirá usamaytuǵın ádewir ózgeshelikleri bar. Etnograf T.A.Jdanko «Bunday awqatlardıń túrleri jigirmadan aslam» - degen óz pikirin aytqan.

Qaraqalpaq tilinde bul atamalardıń kópshiligi házirgi dáwirge shekem jiyi qollanılıp kiyatır. Ájiniyaz shıǵarmalarında jumsalǵan bunday azıq-awqat

atamaları sol dáwirdegi xalıqtıń jámiyetlik ekonomikalıq turmısı, kún-kórisi tuwralı bahalı maǵlıwmat beredi.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde kiyim-kenshek atamalarına baylanısh etnografizmler

Ájiniyaz dóretpeleri tilinde xalqımızdın milliy kiyim-kenshek atamaları haqqında bay etnografıyalıq maǵlıwmatlar keltirilgen.

Máselen, Ájiniyazdın qız Meńesh penen bolǵan aytısın alıp qarayıq:

Kóshkende kóleńkeli bar kúymesı,
Kóylegi *darayıdan*, on túymesı,
Shıldırı, óńir monshaq bar jánesı,
Bilezik, júzik, sırǵa, kóp nemesı,
Beli qıldıay, óńirinde hár túymesı,
Kiyinip haytlap shıqsa onı-besi,
Hesh aylanbay ketpeydi kórgen kisi,
Kóriner ishken ası tamaǵınan,
Sen túgil húrler menen bardı bási,
Arqadan birli-jarım qazaq barsa,
Bir kórgenniń qaladı awıp esi (2,188)

Jigiti biziń eldiń bolar ǵoshshaq,

Belinde *tillá kámar, altın pıshaq,*
Jigiti biziń eldiń mine sonday,
Pashshayı sımlı balaǵı jipek shashaq,
Mingeni argımaq at, moynı quwday,
Ústinde *aq baslı er, bası shoshaq,*
Basında altın júwen, qos siynement,
Kóylekshesiniń shashaǵı qushaq-qushaq,
Ótkergen quyırǵına altın ǵubba,
Jalı menen kekilinde marjan monshaq (2,189).

Bul qosıq qatarlarında keltirilgen kiyim-kenshek atamaları arqalı shayırdıń óz xalqınıń turmısın, mádeniyatın, sonıń ishinde milliy kiyiniw úlgilerin, kiyim-kenshek túrlerin tereń bilgenligin, aytısta olardı maqtanış penen sheber paydalanǵanlıǵın kóremiz.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde er adamlardıń kiyimine baylanıslı tómendegidey atamalar ushırsadı:

Qalpaq – hár túrli formada keletuǵın, kóbinese jazda kiyetuǵın bas kiyim bolıp²³, bul sóz shayır shıǵarmaları tilinde jiyi ushırsadı. Mısalı:

Sorasań elimdi Xojban bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı (1,32).

²³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Т. III. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988.– Б. 10.

Keltirilgen qosıq qatarında «qalpağı qazan» sóz dizbegi arqalı «qalpağı qara» degen máni túsindiriledi, yağnıy, shayır bul sózdi «qaraqalpaq» sóziniń sinonimi retinde paydalanđan²⁴.

Mısalı:

Qalpaqtıń qalqanlı jigiti bardı (1,33)

Qalpaqtıń kámiyne Ziywarı bardı (1,34).

Sózlikte qalpaq sóziniń qazaq, qırğız, qaraqalpaq, túrk, tatar tillerine tiyisli ekenligi, tóbesi shoshaq, taqıyanıń sırtınan kiyetuğınlığı, ıqlım shárayatqa, klimattıń jağdayına qaray hár qıylı materiallardan tayarlanatuğınlığı aytıladı²⁵. Ózbek ádebiyatınıń ullı shayırı Nawayı shıǵarmaları tilinde de *qalpaq* sózi ushırasadı:

Shohu toju xilǵate kim men tomosha qılǵalı

Ózbekim boshida *qalpoq*, egnida shirdođı bas²⁶.

Eltiri seńseń ataması óskin júnli qoy terisinen islengen postın degendi bildiredi.

Mısalı:

Ózińizdey úlken-úlken mırza qızdan,

Eltiri seńseń alayın men dep keldim (2,184).

Shoqay – er-jigitlerdiń ayaq-kiyimleri bolıp, ol jılqı yamasa sıyırdıń bas terisinen tigiledi. Mısalı:

Gúz bolıp miyzan tússe, qaytar kiyik,

Mergenler kiyik awlar *shoqay* kiyip (2,193).

²⁴ Кәлимбетов Б. Әжинияз лирикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – Б. 55.

²⁵ Русско-каракалпакский словарь. – М., 1967. – С. 181

²⁶ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 32.

Postın – teriden tigilgen sırt kiyim, jıllı ton mánilerin bildiredi:

Qoy teri *postın* kiyip belin di mákkám baylap al (2,163).

Belbew – sırtqı kiyim jıynaqlı bolıp turıwı ushın hár qıylı gezlemelerge naǵıs salınıp kestelengen, belge buwatuǵın sharshı. Belbewdi erler de, hayal-qızlar da baylaǵan. Bunı mına mısallardan kóriwge boladı. Mısalı:

Gúdarı *belbewi* beline túsken,

Boyı aq terekti aralap ósken,

Qalpaqtın qalqanlı jigiti bardı (2,12)

Belbáwıń túrmádán, zerli qalayı,

Xabarın ber, páriyzadım yol bolsun (2,100)

Boynında *potası* dárwish el gezer (2,50).

Sońǵı mısalda kórsetilgen *pota* sózi qaraqalpaq ádebiy tilindegi *belbew* sózi menen óz ara sinonim, *pota* – tawardan yamasa shúberekten islengen belbew bolıp, geyde onı basqa da tartıp (sálle ornına), ushın moyınǵa túsirip qoyatuǵın bolǵan. Joqarıdaǵı qosıq qatarında keltirilgen *gúdarı* Irandaǵı jerdiń atın bildiretuǵın sóz. Yaǵnıy, *gúdarı belbew* degen «Irannın Gúdar degen jerinde islep shıǵılǵan belbew» degendi ańlatadı. Jáne de, shayırdın qız Meńesh penen aytısında *bilǵarı teri* sózi jumsalǵan. Bul sóz de joqarıdaǵı mısaldaǵı sıyaqlı ónimniń tayarlanǵan jerin ańlatıp keledi. Buringı Bulǵar mámleketi házirgi Tatarstan, Bashqurtstan Respublikaları aymaǵında bolǵan. Bulǵar mámleketinde terini qayta islew sanaatı kúshli rawajlanǵan. Sonlıqtan da, bul mámlekette tayarlanǵan bilǵarı terilerge dúnya bazarında talap kúshli bolǵan.

Ájiniyaz shıǵarmalarında hayal-qızlardıń kiyim-kensheklerine baylanıslı etnografızmler oǵada kóp qollanılǵan.

Kiymeshek - Hayallardıń bas kiyimi. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında islengen hayal-qızlardıń kesteli kiyimleriniń biri.²⁷ 2011-jılı baspadan shıqqan «Qaraqalpaqstan» atlı miynette kiymeshek haqqında mınaday pikirler ushırasadı: «Múzeylerimizde kórgizbege qoyılǵan milliy kiyimler búgingi kúnde umıtılıp baratırǵan milliy mádeniyatımızdı tiklewde úlgi sıpatında xızmet etip atır. Olar arasında *kiymeshek* dep atalǵan kókirek tárepi bay kestelengen kiyim elementleri adamnıń dıqqatın ózine tartadı. Ótmishte qızıl kiymesheklerdi jas kelinshekler kiyse, aq kiymesheklerdi káywanı hayallar kiygen.»²⁸ Bul haqqında K.Mámбетov bılay dep jazadı: «Kelinshekler kiyetuǵın kiymeshek negizinen toy kiyimi esaplanıp, úsh múyeshlilik úlgisinde tigilgen. Bul kiyim de álwan naǵıslarǵa bay. Materialı ushıǵadan bolıp, jawlıǵı jipek tawar menen jiyeklengen boladı. Naǵısları hár qıylı bolıp, bes naǵıshlı hám toǵız naǵıshlı kiymeshekler ushıraydı.»²⁹

Kelinsheklerge bas oraw dástúr bolǵan. Sebebi hár qanday kelinshek bas orawdıń sheberi bolıp, qızlarǵa haywanshaqlı bas oraw usılın úyretken. Bas oraw ushın kóbinshe jipekten qalıń yetip islengen túrme qollanǵan.

Bul sóz shayır shıǵarmalarında tómendegi mısallarda ushırasadı. Mısalı:

Kiymeshegin kiymey úyine qoyıp,

Lolı yaǵa etip kiysá kerákti (2,77).

Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń haywanqashlap bas oraw dástúri haqqında shayır:

Sáhár turıp ózi zúlpin tarasa,

Haywanqashlap qıya salıp orasa (2,35), – dep jazadı.

²⁷ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, II, Нөкіс, Қарақалпақстан, 1984, 347-бет

²⁸ Қарақалпақстан, Тошкент, «Маънавият» 2011, 92-бет

²⁹ Мәмбетов К., Қарақалпақлардың этнографиялық тарыйхы, Нөкіс, Қарақалпақстан, 1995, 145-бет

Túrme – (túrmá) qız-kelinsheklerdiń basına oraytuǵın jipekten toqılǵan gezleme.

Mısalı:

Ústine kiygeni atlas qamqadı,

Bashda *túrme*, álde páreń rumalı (2,104)

Ayna alıp aq júzine qarasa,

Túrmesiniń shashaqları qırmızı (2,36)

Belbáwiń *túrmádán*, zerli qalayı (2,100).

Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń bas orawı bolǵan *túrme* qaraqalpaq xalıq qosıqlarında da ushırasadı:

Kir degende qızlar turmań uyalıp,

Túrmeńniń sırtınan aydınlı shalıp («Qızlar úyge kir»)

Báshbent – (beshbent) kóylektiń sırtınan kiyetuǵın jeńi bar, astarlı kiyim, negizinen, qız-kelinsheklerdiń kiyimi³⁰. Bul kiyim de ózine tán ózgesheliklerge iye. Mısalı:

Ústińa kiygeniń *báshbent-padshayı*,

Tawıs bir kóylekiń gúlgún darayı,

Belbáwiń *túrmádán*, zerli qalayı,

Xabarın ber, páriyzadım, yol bolsun (2,100)

Pashshayı sımlı balaǵı jipek shashaq (1,217).

Mısaldaǵı *báshbánt* ataması qaraqalpaq ádebiy tilinde *beshbent* túrinde qollanılǵan. Al *padshayı* (*pashshayı*) ala jolaq naǵıslı gezleme material bolǵan.

³⁰ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Т. I. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982. – Б. 252.

Sáwkele – hasıl taslar, monshaqlar menen bezelgen bas kiyim.³¹ Bul sóz eki sınıardan turadı. E. Janpeyisov birinshi *sáw* sınıarınıń mánisin eski túrkiy tilindegi *saǵ–saw, salamat, jaqsı* sózi menen baylanıstıradı³². Onı qız-kelinshekler toy-merekelerde kiyetuǵın bolǵan. Mısalı:

Sol qızdıń *sáwkele* libasın kiyip (2,169).

Jegde – hayal-qızlardıń burınǵı waqıtları jipekten kestelep tikken hám basına búrkenip kiyip júretuǵın jeńli kiyimi³³. Qaraqalpaq hayalları shayı jegde menen birge bayram kúnleri sánli bezelgen aq jegde kiyetuǵın bolǵan. Onı keywanı hayallar kiygen³⁴. Mısallar:

Basında jipek túrme, *shayı jegde*,

Qızları biziń eldiń mine sonday (2,188).

Qulpılı – naǵıslı, *shit* – gezleme degendi ańlatadı, demek, *qulpılı* hám *shit* sózleriniń qaraqalpaq ádebiy tilindegi sinonimlik variantı *naǵıslı gezleme* degen sóz dizbegi esaplanadı. Mısallar:

Kóyleki qulpılı shit, qundız tonınıń jaǵası (2,175)

Kóylákshási zárba

Paytabası úshtop, atlas kiygáni (1, 61).

Bul mısaldaǵı *kóylekshe* sózi aylanasına shashaq ótkerip, naǵıslanǵan jeńil jabınıw kiyimi, al *paytaba* – ayaqqa oralatuǵın mata, shılǵaw.

Yawlıǵın tashlaban bashını ashıp,

³¹ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Т.ІV. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 193.

³² Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989. – С.15.

³³ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – Б.192.

³⁴ Сонда. – Т. II. – Б.192.

Náfis kóyláklárin kiysá kerákti (2,77).

Mısaldağı *yawlıg* sózi qaraqalpaq ádebiy tilinde *jawlıq* formasında ushırasadı, *jawlıq* – hayal-qızlardıń basına jamılatuǵın úlken hám uzın oramalı. Erte dáwirdegi qazaq hayalları aq jawlıq, qaraqalpaq hayal-qızları hár qıylı tústegi gúlli oramallar tartqan.

Tawıs bir kóylákiń gúlgún *darayı* (2, 100).

Keltirilgen mısaldağı *daráyı* – mórelengen jol-jol jipekten toqılǵan enli, juqa gezleme hám onnan tigilgen kiyim-kenshekke baylanıslı aytıladı.

Bulardan basqa Ájiniyaz shıǵarmalarında tómendegidey kiyim-kenshek atamaları ushırasadı:

Tilládan *gewishi*, kiygeni *atlas* (2,35).

Gúlgún kiyip, mástan basıp kelán qız (2,100).

Bashıda bir *sharshı ruwmal*, doyr alarlar dástigá (2,163).

Sháwket ushın súrmá shekip qashıńa,

Zerli ruwmal, úki taqıp bashıńa (2,100).

Hárir atlas kiygen kimniń yalgızı,

Zalımlar álgine túshti, Bozataw (2,206).

Úki taqıp bashıńa (1,48).

Bir *ton* kiyse on jılǵasha tozdırmas (1,74).

Qırmızı *ton* kiyip, minip yorǵanı (2,171),

Ǵayn-ǵamzeń kóksińe yarashadı xup ájep,

Fe-páreń *rumal* tur gúl yúzińde gúlshániy (2,108).

Kiygenlári lastı *reńbe reń biyaz* (1,154).

Kiygen kiyimleri *atlasıw-lipas*,

Astıǵa tósener meshhediy palas (2,19).

Shahsánem, SHiyrindek qızları bardı,

At minib, *ton* kiyib dáwran súrmege (1, 142).

Shayır dóretpelerindegi bunday kiyim-kenshek atamaları arqalı qaraqalpaq xalqınıń belgili bir tariyxıy dáwirlerdegi kiyiniw mádeniyatın kóriwge boladı. Bul atamalardı paydalanǵanda shayırdıń hár tárepleme sawatlılıǵı, óz xalqına degen súyispenshiligi, onıń turmısınan jaqsı xabardar ekenligi kórinedi.

Solay etip, Ájiniyaz óz dáwirinde qaraqalpaq qızlarınıń kiyim-kenshekleri, bezeniw buyımları hám taǵınshaqları haqqında áhmiyetli maǵlıwmatlar bergen. Bul birlikler shayır shıǵarmaları tilinde belgili ornı tutadı.

Bezeniw buyımları hám taǵınshaq atamaları

Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń ózine tán taǵınshaqlarınıń túri oǵada kóp. Máselen: *Árebek* – murınǵa salınatuǵın sırǵa. Ol gúmis sımnan dóńgelek etip jasalǵan bolıp, sırtqı qaptallarında kók reńli, feruza túsli mayda-mayda hasıl taslar, altın jalatılǵan. Ádette, ol murınıń on jaǵına taǵıladı³⁵. Mısallar:

Piste burınında *tilla árebek*,

Ekki qara kóziń ekki báladek (2,98).

Hayal-qızlardıń taǵınshaǵı – *háysel* mıs yamasa gúmisten islengen hayal-qızlardıń kókiregine taǵıp júretuǵın bezeniw buyımı. Qaraqalpaqlar háykeli bir

³⁵ Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. – Б.121.

neshe bóleklerden turadı. Bas beti gúmis qańıltırdan quralǵan. Bet jaǵında bir neshe qaslar hám altın jalatıp islengen naǵısları bar. Gúmis qańıltırlı, qoshqar shaq háykeldiń bası úsh iri bólekten turadı. Onıń orta bólegi kesesine ornalasqan uzın tútikshe. Eki ushı naǵıslı etip qaplanǵan. Bir jaǵınıń qaqpaǵı almalı-salmalı bolıp, onıń ishine quran hayatları yaki qaǵazda jazılǵan duwa, teńgeler salınadı. Háykeldiń quramı ádewir úlkenlew bolıp, ol jáwhar tas, altın hám gúmisler menen bezetilgen. Mayda jiltırawıq shınjırı hám qońırawlı taǵınshaǵı bolǵanı ushın da qızlarǵa úlken saltanat baǵıshlaydı³⁶. Sonlıqtan, bul taǵınshaqtıń ornı ádewir ózgeshe bolıp, Ájiniyaz dóretpelerinde jiyi ushırasadı. Mısalı:

Qálem qashıń, qara kóziń súzilúr,

Aq siyneńá tilla *háysel* tizilur (2,100)

Kiygen tonı kórgen sayın jaltırap,

Óńir monshaq, *háysel* taqıp sıldırap (1,50)

Re-rawaj etti meni kóksińdegi *háysel*leriy (1,76)

Zayı-zalım óńirińe *márwar munaqqashını* bezep,

Aynı-aqılımdı alıp, álgińdegi qolań sádep (1,76)

Óńirine *háysel monshaqlar* taqqan,

Aybatı bulttı hám daǵlardı basqan (1,53)

Ay-áliftek naz etip, *háysel*in taqqan, beri kel (2,110)

Haytta-toyda júrsá qıya baqıshıp,

Óńirina *háysel*, *túgma* taqıshıp (2,118).

³⁶ Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. – Б.122.

Sırğa – qulaqqa ildiriw ushın hár túrli metallardan arnalıp islengen zat³⁷. Mısalı:

Sırğa salıp tilla *háykel* taqqanda,

Anı salǵan qulaqları qırmızı (2,35)

Qulaǵına taqıp *altın sırǵanı*,

Zárbaraǵ altın quyılmısh taqqan anıń *sırǵası* (2,24).

Bilezik – bilekke taǵatuǵın bezeniw zatı, ol naǵıslanıp, qas qoyılıp qımbat bahalı metallardan islenedi. Mısalı:

Salıp tilla *bilezikti*,

Qashı yay, kózi súzikti,

Shıǵarsa *altın júzikti*,

Qaytıp barmaǵına túser (2,97)

Oń qolında altın-gúmis *bilezik* (1, 32)

Altın kos *bilezik* bardı dástinde,

Kúnde toy mereke bolur ústinde (2,30).

Zárbaraǵ órilgen tilla *shashbaǵı* (1, 54)

Altınlap órgen *shashpaǵı*,

Júrse ókshesine túser (2, 97).

Qosıq qatarındaǵı *shashbaǵ* ataması ádebiy tilde *shashbaw* formasında qollanılǵan, *shashbaw* – shashtıń ushın biriktirip turatuǵın gılt yamasa gúmis tıyınlar taǵatuǵın lenta sıyaqlı jalpaq júń jip bolǵan.

³⁷ Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. – Б.248.

Túyme (túgmá) – hayal-qızlardıń óńirine taǵatuǵın bezeniw zatı. Gúmisten islenip, altın jalatılıp, naǵıslanǵan boladı. Túymeniń sırtqı kórinisine baylanıslı jalpaq túyme, shar túyme, jumalaq túyme, baqa túyme, ilgek túyme degen atamaları bar³⁸. Mısallar:

Tolıp-tashıp dárbıya kibi aqqanda,

Qatar-qatar altın *túgme* taqqanda (2,114)

Haytta-toyda júrsá qıya baqıshıp,

Óńiriná háykel, *túgmá* taqıshıp (2,118)

Kóshkende kóleńkeli bar *kúymesı*,

Kóylegi darayıdan, *on túymesı*,

Beli qılday, óńirinde hár *túymesı* (1,216).

Júzik – barmaqqa salıp júriw ushın altınnan, gúmisten hám hár túrli metallardan dóńgelek etip soǵılǵan zat, saqıyna³⁹. Mısallar:

Qumırısqaqdek qıpsha-qıpsha belleriń,

Barmaq tolı *yúzúk-yúzúk* álleriń (2,98)

Shıǵarsa altın *júzikti*,

Qaytıp barmaqına túser (2, 97).

Óńirmonshaq – yarımshar úlgisindegi, oyma naǵıslı, tómeninde shınjırǵa bekitilgen qońırawları bar, hayal-qızlardıń kókirekke taǵatuǵın bezeniw zatı. Bul sóz shayırdóretpelerinde jiyi qollanılǵan:

Kiygen tonı kórgen sayın jaltırap,

³⁸ Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. – Нөкіс: Билим, 1997. – Б. 20.

³⁹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Т. II. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. – Б. 347-225.

Óñir monshaq, háykel taqıp sıldırap (2,102)

Shıldırı, óñir monshaq bar jánesi,

Bilezik, júzik, sırğa, kóp nemesi (2, 188).

SHıtaq – zergerlik buyımlarında qollanılatuǵın hár qıylı úlgiдеgi juqa gúmis japıraq. Mısalı:

Altın háykel, *gúmis shıtaq* óñir monshaq taqqanı (2,24).

Gáwhar – qımbat bahalı jaltıraқ tas ataması bolıp, shayır dóretpelerinde awıspalı mánilerde jiyi qollanıladı. Mısalı:

Qara kózi *gáwhar* kibi jawdırap,

Kiygen tonı kórgen sayın jaltıraп (1,50).

Marjan – teñizdiń túbinen alınatuǵın hasıl taslar. Sonday-aq, tilimizde marjan monshaqtıń eń hasıl túri, qıp-qızıl bolıp dónip turatuǵın qızlardıń taǵınshaq buyımı degendi ańlatadı⁴⁰.

Jalı menen kekilinde *marjan monshaq* (2,189).

Periwza – hár qıylı materiallar aralastırıp (alyuminiy, fosfat, qalayı) islengen aqshıl kókjasıl reńдеgi tas bolıp, bunı kóbinese erte dáwirde zergerler bezeniw buyımların islewde qollanǵan⁴¹. Bul sóz Ájiniyaz dóretpeleri tilinde tómendegi mısallarda ushırasadı:

Súyrik sawsaǵında *periwza júzik*,

Belleri qınalǵan, bir qısım názik (2,12).

⁴⁰Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. – Т. III. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 271.

⁴¹ Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. – Нөкис: Билим, 1997. – Б.21.

Shayır shıǵarmalarında zergerlik buyımların jasawda *altın, gúmis, tillá, zer, márwar* atamaları jiyi qollanılǵan. Mısalı:

Piste burınında *tillá* árebek (3,12)

Tilla háykel gárdanıne taqarsañ,

Ál qawsırıp, qushaq ashqan sáwdigim (2,113)

Tilládan gewishi, kiygeni atlas (2, 35)

Altın qos bilezik bardı dástinde,

Kúnde toy mereke bolur ústinde (2,30)

Altınlap órgen shashpaǵı,

Júrse ókshesine túser (2,97)

Altın háykel, gúmis shıtaq óńir monshaq taqqanı (2,24)

Zayı-zalım óńirine *márwar* munaqqashını bezep (2,108)

Kiygen libasınıń bári *altın-zer* (1,54).

E.V.Sevortyan *altın* sózin *al* (qızıl), *ton* (mıs) sózleriniń birigiwinen payda bolǵan dep kórsetedi⁴². *Altın* sózi eski túrkiy sózi bolıp, ol tasqa qashalǵan Orxon-Enisey jazıwlarında ushırasadı. Eski túrkiy jazba esteliklerinde *altun* túrinde qollanılǵan⁴³. Joqarıdaǵı mısallarda kórip ótkenimizdey, Ájiniyaz dóretpelerindegi *altın* sózi kóbinese *tillá, zer* sózleri menen sinonim retinde qollanılǵan. Bul leksikalıq birlikler shayır shıǵarmaları tiliniń sózlik quramında áhmiyetli orın iyelew menen birge, shayır jasaǵan dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheliklerin kórsetedi.

⁴² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – С. 142.

⁴³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л., 1951. – С. 357.

Ulıwma alǵanda, Ájiniyaz dóretpelerindegi milliy kiyim-kenshek, taǵınshaq atamaların izertlew, olarǵa lingvistikalıq analiz jasaw qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın tereńnen biliwde, xalqımızdıń tariyxı, etnografiyası tuwralı maǵlıwmatlar alıwda hám olardı keleshek jaslarǵa úyretiwde úlken ámeliy hám teoriyalıq áhmiyetke iye. Kórkem sóz sheberi óz qosıq qatarlarında qollanılǵan etnografızmler arqalı, tiykarınan, sol dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısın, onıń hal-jaqdayın súwretlep bere alǵan.

J U W M A Q

Hár bir millet óziniń milliyliğine, tiline, úrp-ádet, dástúrine iye bolıp ózgeshelenip turadı. Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan ondaǵı hár bir hádiyse, ózgerisler tilimizge, onıń leksikasına óz tásin tiygizip otıradı. Ótken ásirdegi atabalarımızdan bizge miyras bolıp kiyatırǵan milliy úrp-ádet, dástúrlerimizdiń qayta engiziliwi, olardıń erte zamanlardan kiyatırǵan qaraqalpaq xalqınıń umıtılıp baratırǵan milliyliğin qayta úyreniwdi talap etip otır. Ol belgili dárejede tildiń leksikalıq qatlamına óz tásin tiygizip otıradı. Solay eken, leksikamızdıń belgili bir bólegin quraytuǵın etnografialıq leksikanı lingvistikalıq kózqarastan úyreniw til bilimindegi áhmiyetli máselelerdiń biri.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov ana tilin jáne de rawajlandırıw haqqında sóz etip: «Biz babalardan áwladlarǵa ótip kiyatırǵan biybaha baylıqtıń miyrasxorları sıpatında ana tilimizdi qásterlep saqlawımız, onı bayıtıw, abırayın jáne de arttırıw ústinde mudamı islewimiz zárúr. Ásirese, fundamental ilimler, zamanagóy kommunikaciya hám málimleme texnologiyaları bank qarǵı sisteması sıyaqlı oǵada áhmiyetli tarawlarda ana tilimizdiń qollanıw sheńberin keńeytiw, etimologiyalıq hám sózliklerdi basıp shıǵarıw, zárúr atama hám sózler, túsinik hám kategoriyalardı islep shıǵıw, bir sóz benen aytqanda, ózbek tilin ilimiy tiykarda hár tárepleme rawajlandırıw, milliy ózlikti, Watan sezimin ańlaw sıyaqlı iygilikli maqsetlerge xızmet etiwı sózsiz»⁴⁴-degen edi.

Etnolingvistikalıq izertlewlerde xalıqtıń tariyxıy basıp ótken jollarınıń izleri, yaǵnıy awızeki ádebiyatı, dúnya tanıwı, úrp-ádetleri, onıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası hám t.b. sáwlelenedi. Bir sóz benen aytqanda, etnolingvistika – ulıwma ruwxıy mádeniyattıń tiykarı. Sonlıqtan da onı izertlew tek til bilimi ushın yemes, al ulıwma jámiyetlik ilimler ushın úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye .

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń (1824-1878) ádebiy dóretpeleri qaraqalpaq jazba ádebiyatı hám milliy ádebiy tiliniń tariyxında ayrıqsha orındı iyeleydi. Shayır óz

⁴⁴ Каримов И.А., Юксак маънавият – енгилмас куч, Тошкент, 2008, 87-бет

zamanınıń jetik sóz sheberi bolıp, Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili hám qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tiliniń oǵada bay leksikalıq, semantikalıq-stillik múmkinshiliklerin puqta ózlestirgen hám olardan dóretpelerinde sheberlik penen paydalana bilgen.

Ájiniyaz shıǵarmaları mazmunı jaǵınan da, janrlıq jaqtan da, dóretpeleriniń kórkem tili jaǵınan da oǵada bay. Bunday ózgesheliklerdi óz shıǵarmalarında beriwde shayır ózi jasaǵan dáwir ushın tán bolǵan tilden, yaǵnıy, eski ózbek tilinen sheber paydalanadı. Ájiniyazdıń shıǵarmalarınń semantika-stilistikalıq ózgesheliklerin, sózlerdiń stillik qollanıwın lingvostilistikalıq jaqtan tallap qaraǵanda, onıń baylıǵı, tereń mánililigi, obrazlılıǵı, emocional-ekspressivlik qásiyeti kózge túsedı.

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasları qaraqalpaq xalqınıń jazba ádebiyatı, mádeniy – mánawiy dúnyası hám jazba ádebiy tiliniń qalıplesiw hám rawajlanıwında ayırıqsha orın iyeleydi.

Ájiniyaz dóretpelerinde qaraqalpaqlardıń turmıs tirishiligi, sán-saltanatınan dárek beretuǵın etnografıyalıq maǵlıwmatlar kóplep ushırasadı. Shayır óz xalqınıń etnografıyasın tereń bayanlaw menen bir qatarda oǵan xalıq talantı sıpatında qarap, úlken maqtanısh etedi. Ájiniyaz dóretpelerindegi milliy kiyim-kenshek, taǵınshaq atamaların izertlew, olarǵa lingvistikalıq analiz jasaw, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın tereńnen biliwde, xalqımızdıń tariyxı, etnografıyası tuwralı maǵlıwmatlar alıwda hám olardı keleshek jaslarǵa úyretiwde úlken ámeliy hám teoriyalıq áhmiyetke iye. Kórkem sóz sheberi óz qosıq qatarlarında qollanılgan etnografızmler arqalı, tiykarınan, sol dáwirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısın, onıń hal-jaǵdayın súwretlep bere alǵan.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpeleri qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń rawajlanıwında tiykarǵı orındı iyeleydi. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń izertleniliwi boyınsha alıńǵan nátiyjeler qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw basqıshların úyreniwde teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Каримов И.А. Әжинияз шайырдың 175 жыллық юбилейи қатнасыўшыларына қутлықлаўынан // Еркин Қарақалпақстан. – Нөкис, 1999. 21-декабрь, – № 150 (17278)
2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
3. Abdinazimov SH. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2014. – 211 б.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ дөрөтпелериниң фонетикасы. – Нөкис: Билим, 1994. – 80 б.
5. Абдиназимов Ш. Бердақ хәм қарақалпақ жазба әдебий тили. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – 20 б.
6. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: Фан, 2006. – 262 б.
7. Абдиназимов Ш. Сөзлерим мерўертдур айтылған хәр бир. – Нөкис: Билим, 1997. – 36 б.
8. Абдурахманов Ғ, Шукуров Ш. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: ФАН, 1984. – 160 б.
9. Абдурахманов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 320 б.
10. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик университети, 2005. – 117 б.
11. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б.127-128-157-158.
12. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол өнер лексикасы. – Нөкис: Билим, 1997. – 52 б.
13. Әлеўов Ө. Әжинияздың ағартыўшылық ойлары. – Нөкис: 1982. – 21 б.

14. Әлеуов Ө. Әжинияздың жәмийетлик педагогикалық көз-қарасларынан. – Нөкис-Ташкент: 1976. – 26 б.
15. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – 158 б.
16. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1971. – 211б.
17. Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – 192 б.
18. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1990. – 87 б.
19. Белбаева М. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: 1976. – 112 б.
20. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994. – 184 б.
21. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: Билим, 1997. – 100 б.
22. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989.
23. Жәримбетов Қ. Ашық Зийуар. – Нөкис: Билим, 1998. – 40 б.
24. Жәримбетов Қ. ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм рауажланыу тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – 188 б.
25. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің фонетикалық хәм морфологиялық сыпатламасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012
26. Қәлимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 100 б.
27. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 92 б.
28. Мәмбетов К. Әжинияз. (илимий очерк). – Нөкис: 1994. – 131 б.

29. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: Билим, 1995. – 172 б.
30. Пахратдинов А. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014. – 100 б.
31. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. – Нукус: Қарақалпақстан, 1983. – 115 с.
32. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллар. – Нөкис: Билим, 2000.
33. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 613 бет.
34. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX начала XX вв, по данным письменных памятников. – Ташкент: Фан, 1986. – 220 с.
35. Хамидов Х. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – 222 б.
36. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – 358 б.
37. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – 116 б.
38. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – Б. 14.
39. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –I Т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. – 376 б.
40. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –II Т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – 382 б.
41. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –III Т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 367 б.
42. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –IV Т. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – 633 бет